

Ekonomik Kalkınma ve Değerler

Uluslararası Teknolojik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı

Ekonomik Kalkınma ve Değerler

UTESAV Kültür Düşünce 2

Editör

Prof. Dr. Recep Şentürk

Proje Koordinatörü

Faruk Yazar

Tashih

Esm rkmez

Kapak

izgi Ajans

İ Düzen

Simya Reklam

Baskı – cilt

Ebru Matbaacılık

Ekim 2008, İstanbul

©2008 Her hakkı mahfuzdur. Kaynak gösterilmesi suretiyle alıntı yapılabilir.

ISBN 978-9944-5254-0-4

UTESAV

Uluslararası Teknolojik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı
Sütlüce İmrahor Cad. no.28 P.K 34445 Beyoğlu / İstanbul

Tel: 0212 222 01 73 Faks: 0212 222 01 93

www.utesav.org.tr mail: utesav@utesav.org.tr

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Recep Şentürk / Giriş.....1

I. Bölüm

Ekonomi ve Değer İlişkisinin Düşünce Temellerine Yeniden Bakış

Prof. Dr. Sabri Orman / İktisadi Kalkınma Politikaları ve Değerler.....15

Doç. Dr. Bedri Gencer / Politik İnsandan Ekonomik İnsana İktisadi Kavramları Yeniden Tanımlamak.....39

Doç. Dr. İbrahim Öztürk / Kalkınmada Aranılan "Girişimci Tipolojisi" Üzerine.....67

Prof. Dr. Gülfettin Çelik / Kalkınmanın Gündemini Tartışmak.....83

Dr. Hüseyin Çırpan / Üretim ve Tüketim Sarmalında İnsan Ve Değerler.....93

Dr. Mehmet Harmancı / Ekonomi ve Değerler Bağlamında Farabi Ve İslam'ın Evrenselliği.....105

II. Bölüm

Tarihimizde Ekonomi Ve Değer İlişkisi Nasıl Kurulmuştur?

Prof. Dr. Hamdi Döndüren / Osmanlılarda Para Vakıfları, Bazı Kredi Kullandırma Yöntemleri ve Günümüz Türkiye Tecrübesi.....119

Doç. Dr. Tahsin Özcan / Ekonomik Kalkınma ve Vakıflar.....143

Doç. Dr. Cengiz Kallek / Bir Hukuk, Maliye ve Ticaret Terimi Olarak "Sak".....157

Shariq Nisar / İslami Hisse Senedi (Sukûk): Giriş Ve Uygulama Sukûk Konusunda Son Bilgiler.....171

III. Bölüm

Günümüzde Ekonomik Kalkınma Ve Değer İlişkisi Yeniden Nasıl Kurulabilir?

Prof. Dr. Sedat Murat / Değerler Açısından İşçi İşveren İlişkileri.....189

Yard. Doç. Dr. Halil Zaim / Ekonomik Kalkınma ve Değerler Bağlamında İş Ahlakı.....255

Yrd. Doç. Dr. Fahri Solak / Kalkınma Sorunu Ve Kalkınmada İktisat Dışı Faktörler.....	275
Dr. Nihat Alayoğlu / Sürdürülebilir İşletme Ortaklığının Tesisinde Değerlerin Önemi.....	297
Dr. Sadık Ünay / Japonya Ve 'İnsani Kapitalizm' Modeli: Asya-Pasifik'te Ekonomik Kalkınma Ve Değerler İlişkisi.....	329
Yard. Doç. Dr. Ali M. Nizamuddin/ İstismar Ve Tecavüz: : Çokuluslu Şirketler Ve Gıda Güvenliği Ahlakı.....	343

IV. Bölüm

İslam Ekonomisi Türkçe Literatürü

Yrd. Doç. Dr. Fahri Solak / "İslam Ve Ekonomi İlişkisi Hakkında Türkçe Kitaplar Bibliyografyası".....	363
---	-----

TAKDİM

Uluslararası Teknolojik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (UTESAV), bugüne kadar gerçekleştirdiği faaliyetlerle değerleri ve erdemliliği ön plana çıkartma gayreti içinde olmuştur.

UTESAV olarak, değerler konusunu farklı boyutlarıyla irdemeye çalışıyoruz. Yaşadığımız hayata değişik cepheleriyle anlamaya çalışırken değerler ekseninde bir hayata mümkün kılacak projeler ortaya koymanın gayreti içindeyiz. Bu erevede; **Erdemli İşadamı Projesi, Beyin Fırtınası Toplantıları, Haliç Buluşmaları gibi projelerimizle derinlikli**, pratik değerleri olan stratejik çalışmalar gerçekleştirmeye çalışıyoruz.

1980 yıllardan beri ekonomi, gündemimizin en önemli konularından birisi haline geldi. Ülkemiz hızlı bir şekilde dünyaya açılırken, yeni ekonomik kavram ve kuruluşlarla da tanıştı. Artık borsa, döviz, finans, banka, kredi, ek vb. kavramlar günlük hayatımızda önemli bir yer almaya başladı. Bu kavram ve kurumlar ekonomik bir mesele olarak bütün boyutlarıyla gündemimizde yer alırken, bizim yaşadığımız toplum ve değerlerimiz açısından ne ifade ettikleri konusunda fazla bir çalışma yapılmadı.

UTESAV olarak *Ekonomik Kalkınma ve Değerler Kitabı* ile, Ekonomik kalkınmanın yaşadığımız toplumun değerleri açısında ne ifade ettiğini anlamaya çalışmak istedik. Kitapta birbirinden değerli akademisyenlerimiz, ekonomi ve değerler ilişkisi konusunda özenle hazırladıkları makaleleri okuyacaksınız.

Ekonomik Kalkınma ve Değerler kitabı, Prof. Dr. Recep şentürk Başkanlığında yürüttüğümüz Beyin Fırtınası Toplantılarının bir sonucudur. Bu konuda iki tane beyin fırtınası ve bir sempozyum yaptık. Üç toplantımıza yaklaşık 30'a yakın akademisyen, işadamı ve gazeteci katıldı. Verimli ve güzel geçen bu toplantıların sonuçlarını kıymetli hocalarımızın hazırlamış oldukları makaleleri bir kitap haline getirdik.

Peki Neden Ekonomik Kalkınma ve Değerler?

Yaşadığımız dünya ile idealize ettiğimiz, yaşamak istediğimiz, dünya arasında bir gerilim ve çatışma var.

Büyük bir medeniyetin temsilcileri olarak uzun yıllardır bu medeniyete ait müesseseler ortaya koyamayınca, oluşan boşluğu batı medeniyetinin kurumları ve değerleri doldurdu. Yaklaşık 200 yıldır batılı hayat biçimi, bizimde hayat biçimimiz haline geldi. Milli ve manevi değerlerimiz bu süreçte ikinci planda kaldı. İş dünyasının içinde bulunan insanlar olarak, her gün onlarca sorunla karşılaşılıyor ve bir karar vermek zorunda kalıyoruz. Verdiğimiz kararlar geçerli sistem açısından doğru olsa da, milli ve manevi değerlerimiz açısından doğru mu?

Değerler ve erdem konusunda yaptığımız çalışmalarla karınca kararınca bu sorularımızın cevaplarını bulmaya çalışıyoruz. Biz inanıyoruz ki insanı düzeltirsek toplumu düzeltebiliriz. Alışverişimizi düzeltirsek iktisadi hayatımızı düzeltebiliriz. Alışverişi düzgün olan bir toplumda huzur ve saadet olur. Bu nedenle iş adamlarının sorumlulukları sadece üretmek ve satmakla bitmiyor. Elbette üretirken helal yollardan üreteceksin, tüketirken helal yollardan tüketeceksin. Fakat bu üretim ve tüketim sürecinde iş adamı güzel davranışlarla topluma örnek olmak zorundadır. Ürettiği ürünün kaliteli olmasına dikkat ederken o ürünü üretenlerin de kaliteli olması için çaba sarf etmelidir.

Tarihimize göz attığımız zaman bugünde uygulayabileceğimiz onlarca kurumun varlığıyla karşılaşılıyor. Örneğin; Hisbe, Ahi ve Lonca teşkilatları gibi kurumlarımız geçmişte iktisadi hayatta çok önemli fonksiyonlara sahipti. Bu kurumların bir kısmını günümüzde büyük oranda aynen uygulama imkanı varken, bir kısmını da günümüz şartlarına göre yeniden uyarlama potansiyeline sahibiz. Büyük bir medeniyetin temsilcileri olarak, tarihte kaydettiğimiz başarılarla ve kurduğumuz müesseselerle yetinmemeliyiz. Yeni çağdaş ve insanlığın sorunlarına da çözüm olacak kurumlar oluşturmalıyız.

Yaşadığımız medeniyet tecrübesinden ilham alarak, toplumsal hayatı manevi değerle dinamik kılan müesseseler oluşturmalıyız. Bu yeni kurumları oluşturmak için yapılacak öncelikli işlerden birisi, alimlerle uygulayıcıların/işadamlarının yan yana çalışmasını sağlamak olacaktır. Yani üniversitelerle iş adamlarının el ele vererek bu meseleleri çözmek için gayret göstermeleri gerekmektedir.

İnanıyoruz ki, akademik bilgiden yoksun bir uygulamanın başarısı ve geleceği yoktur. Teoride kalan hayata tekabül etmeyen bir bilginin

de kimseye faydası olmayacaktır. Bu nedenle sadece teknik anlamda bir akademi/işadami işbirliği yeterli olmayacaktır. Sosyal anlamda da çok boyutlu işbirlikleri ve ortak çalışmalar gerçekleştirilmelidir.

UTESAV olarak, hazırladığımız projelerle iş ve akademi dünyası ile birlikte, ekonomik, sosyal ve entelektüel sorunlarımızı anlamaya ve çözüm üretmeye çalışıyoruz. *Ekonomik Kalkınma ve Değerler* kitabımızda bu arayış ve gayretin bir ürünü olarak ortaya ıktı.

UTESAV olarak değerler konusunu sürekli gündem de tutmaya çalışıyoruz. Bu konuda çalışma yapan herkesin bilgisinden istifade etmeye ve katkılara açığız. Büyük bir medeniyetin mirasını taşıyoruz. Geleneğimiz ve değerlerimizle güçlü ilişkiler kuramazsak, geleceğe dair esaslı bir tefekkürde retemeyiz.

Kitabımızın bu amaca hizmet etmesini temenni ediyorum ve hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ediyorum. Emeği geçen değerli hocalarımıza, Mütevelli Heyeti yelerimize ve maddi ve manevi katkılarını esirgemeyen değerli dostumuz Gübretaş A.ř'nin Genel Müdürü Mehmet Koca'ya teşekkürlerimi sunarım.

İsrafil Kuralay

ÖNSÖZ

Prof. Dr. Recep Şentürk*

Elinizdeki kitapta bildirilerini derleyerek sunduğumuz Ekonomik Kalkınma ve Değerler sempozyumunda kalkınmanın kültür temellerini irdeledik, ekonomi ve değerlerin birbiri ile çatışmaması gerektiğini, aksine bu ikisinin birbirine gözden kaçan bir çok yönden bağlı olduğunu vurguladık. Akademik bir problemi değil, reel bir problemi konuştuk. Şu anda Türkiye’de tek amaç ekonomik kalkınma olarak gözüküyor. Bu amaç konusunda toplumun bütün kesimlerinde bir görüş birliği var. Siyasi görüşü ne olursa olsun herkes bunu kabul ediyor. Fakat nasıl kalkınacağız? Kalkınma süreci nasıl gerçekleşecek? Bu çok önemli bir sorudur. Ne pahasına ve ne şekilde olursa olsun kalkınalım mı diyeceğiz? Yoksa ekonomik kalkınma sürecini değerlerimiz ışığında akılcı bir şekilde yöneterek ve değerlerimizi feda etmeden mi gerçekleştireceğiz? İşte bizim gündeme taşıdığımız soru budur.

Ekonomi ve değerler arasında yeniden sağlıklı bir şekilde kurulması gereken çok önemli bir ilişki vardır. Ekonomik kalkınma değerlere, değerlerde ekonomik kalkınmaya ihtiyaç duyar. Değerlerden uzak ve hatta onları yok eden bir ekonomik kalkınmanın zararı faydasından çok daha fazladır. Diğer yandan ekonomik kalkınma değerlerimizi savunabilmek için şarttır çünkü ekonomik güçten yoksun bir toplumun değerlerini savunabilmesi bir yana kendi varlığını bile sürdürmesi imkânsızdır.

Bu sempozyuma katkı yapan farklı bilim dallarına mensup uzmanlar olarak bizim ortak çağrımız, ekonomik kalkınmayı değerlerimizi çağımızdaki gelişmeler ve ihtiyaçlar ışığında yeniden canlandırıp yorumlamaya bir vesile olarak görelim. Bunun nasıl yapılabileceğini bir nebze de olsa göstermeye çalıştık. Bizim burada yapmak istediğimiz hayati bir hatırlatmadır: Kalkınma sürecinde değerleri feda etmeyelim. Ortak hedefimiz bu uyarıdır. Bu hatırlatmanın ve uyarının gerçekleştiği kanaatindeyim.

Aşağıdaki beş sebepten dolayı ekonomik kalkınma sürecinde değerlerimize ihtiyacımız vardır:

*Fatih Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü; rsenturk@fatih.edu.tr

- (1) Değerlerimiz ekonomik kalkınmayı anlamlı hale getirerek daha iyi motive eder.
- (2) Değerlerimiz, ekonomik kalkınmanın sosyal yapıya, çevreye ve kültüre dokunabilecek muhtemel zararlarını denetleme imkânı sağlar.
- (3) Değerlerimiz, ekonomik kalkınma sürecinde kültürel sürekliliği sağlar.
- (4) Değerlerimiz, ekonomik kalkınmanın doğuracağı sosyal sınıflar ve bölgeler arası sosyoekonomik dengesizlikleri ve adaletsizliği önlemeye katkıda bulunur.
- (5) Değerlerimiz, bizim kendi toplumumuza has bir ekonomik kalkınma modeli geliştirmemizi ve böylece evrensel kültüre de özgün katkılar yapmamızı sağlar.

Görüldüğü gibi değerlerimize bağlılık ekonomik kalkınma yolunda ayak bağı olmaz, tam tersine bizlere yaptığımız işin anlamını göstererek motive olmamızı sağlar ve bize özgü yeni açılımlar sağlar. Vakıflar ve sukûk gibi geleneğimizin bize sunduğu açılımlar, sadece birer örnek olarak bile olsa, buna somut olarak dikkat çekmektedir.

Bu konuya biraz daha ışık tutmak için ekonomik faaliyeti “geleneksel anlam yüklü” veya “geleneksel anlamı boşaltılmış” olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Her sosyal davranış gibi ekonomik davranışta bir “niyet” ve “irade”ye dayanır. Dolayısıyla meselemiz ekonomik davranışımızın dayandığı niyet ve iradenin ne olacağıdır. Geleneksel anlam yüklü ekonomik faaliyetin temeli sadece ihtiyaçların karşılanması veya –ikinci aşamada–insandaki “sahip olma” arzusu ya da geleneksel ifadesiyle “şehveti” olmayıp bir insan olarak yaratılış maksadını gerçekleştirmektir.

Geleneksel anlam yüklü bir ekonomik faaliyet sadece basit bir kazanma ve harcama ya da üretme ve tüketme davranışı olmayıp insanın varoluşuyla irtibatlı bir uğraştır. Geleneksel anlam yüklü ekonomik davranışın sonuçları sadece bu dünya ile sınırlı kalmayıp ahrete de uzanabilir hatta insanın nihai kurtuluşunun vesilesi olabilir. Böylesi bir ekonomik davranış aynı zamanda—hatta aslında—dini ve ahlaki bir davranıştır.

Öte yandan geleneksel anlamı boşaltılmış ekonomik davranış sadece kar amacı güder ve insandaki daha fazla kazanma ve sahip olma

arzu veya şehvetinin tatminini amaçlar. Değerlerden bağımsız ekonomik davranış sergileyen insan, gerektiğinde değerleri araçsal aklın hizmetine sunarak başka amaçlar için kullanmakta mahzur görmez. Böylesi bir ekonomik davranışta kar ve kazanma bizatihi amaç haline gelir ve her şey—din ve ahlak da dâhil olmak üzere—ona göre tanımlanır.

Bu ayrım İngilizce’de “job” ve “vocation” kelimeleri arasındaki farkta çok güzel bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisini (job) “iş”, diğerini de (vocation) “meslek” olarak Türkçeye çevirebiliriz. Birinci kelimenin (job) sadece para kazanmak ve geçim temini için yapılan faaliyet anlamına gelmektedir. İkinci kelime ise (meslek, vocation) Allah’ın rızasını kazanarak “kurtuluş”a (salvation, necat) ermenin yolu olarak tutulan bir yol anlamını ifade eder. Bu noktada, meslek kelimesinin dilimizde sülûk ve sâlik gibi ruh terbiyesi ile alakalı diğer kavramlarla aynı kökten geldiğini hatırlatmakta yarar vardır.

Batı toplumlarında olduğu gibi Türkiye’de ve diğer İslam toplumlarında da geleneksel değerlerden boşaltılan ekonomik faaliyetler sonucu “meslek” anlayışı yerine “iş” anlayışı gelmektedir. Geleneksel değerlerimizle zayıflayan hatta kopan irtibatımızı yeniden kurarak “iş” yaklaşımını “meslek” yaklaşımına dönüştürmemiz gerekmektedir. Böylece insanlarımız ekonomik faaliyetler konusunda daha da motive olmuş olacaklardır. Ekonomik kalkınmanın kültürel ve manevi dinamikleri burada yatmaktadır. Bu dinamikler göze alınmadan sadece, maddi dinamikler üzerinde yoğunlaşmak eksik kalacaktır. Çünkü sırf maddi bakışla ekonomik kalkınmayı gerçekleştirilmeye çalışmak toplumu motive etmede zorlanacağı gibi daha başka sorunların ortaya çıkmasına da yol açacaktır.

Bu sorunların başında ekonomik kalkınmanın zararlarının kontrol edilememesi gelmektedir. Dünyanın farklı bölgelerinde gördüğümüz gibi, son derece tahripkâr hale gelebilen kalkınma sürecinin toplum, kültür ve çevre üzerindeki zararlarının en aza indirilerek aşılabilmesi, bu süreci değerlerimiz ışığında akılcı bir şekilde yönetmemize bağlıdır. Hiçbir sınır tanımadan kârı en üst seviyeye çıkarma çabası olarak görüldüğünde ekonomik faaliyet ve kalkınma kısa vadede başarı sağlasa bile orta ve uzun vadede topluma, kültüre ve çevreye verdiği zarar faydasıyla mukayese edilemeyecek kadardır. Bu zarar sadece, zarar veren kişi, grup, toplum veya nesille sınırlı kalmayan bir zarardır.

Tam tersine bütün toplumları ve nesilleri etkileyen küresel ısınma gibi dünya çapında dengeleri altüst eden zararlar söz konusudur. Ayrıca, e-değerlerle bağını koparmış birekonomik kalkınmanın ne kadar zararlı olabileceğini görmek için bu gün karşı karşıya kaldığımız sosyoekonomik dengesizlikler, teknolojik atıkların sağlığa verdiği zararlar ve çevre sorunlarını da hatırlamamız yeterlidir.

Bundan dolayı ekonominin değerlerden kopması bütün dünyayı ilgilendiren bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Ekonomik kalkınmaya yaklaşım açısından insanlık tarihine baktığımızda üç safhadan bahsedebiliriz:

- (1) Güçlü bir ekonomi ve değerler bağlantısının olduğu geleneksel dönem;
- (2) Ekonomi ve değerler bağlantısının koparıldığı modern dönem;
- (3) Ekonomi ve değerler bağlantısının yeniden inşa edilmeye çalışıldığı yeni arayışlar dönemi.

Geleneksel dönemde ekonomi, din ve ahlak içe içedir. İnsanların ekonomik davranışlarını genel manada ahlak yönlendirmiştir. Modern döneme geçtiğimizde ahlak, din ve ekonomik davranış arasında bir uçurum ortaya çıkıyor. Buna sekülerleşme ya da dünyevileşme diyoruz. Bu dönemde daha fazla kar tek amaç haline gelmiştir. Günümüzde modern yaklaşımın etkisi baskın olsa da üçüncü aşamaya geçiş arayışlarının güçlü işaretlerine şahit olmaktayız.

Modern dönemde ahlakın ve dinin, rasyonel ekonomik davranışı yani kârın maksimize edilmesini engellediği bir önkabul olarak görülmeye başlanmıştır. Bu yüzden günümüzde ekonomi alanında ahlaka ve değerlere göre hareket etmek akıl dışı bir davranış olarak görülmektedir. Bu davranış kısa vadede sermayedarlara yüksek kar sağlıyor gibi gözükse de uzun vadede toplumun ve çevrenin ve hatta uzayın tahribine yol açan büyük bir tehdit haline gelmiştir. Bu yüzden zengin fakir demeden insanlığın geleceği tehdit altındadır. Önünde bulunduğumuz üçüncü safhada ise değerlerin rehberliğinde ekonomik kalkınmanın yeniden oluşturulması araştırılmaktadır. İşte bu safhada batı dünyasının bir iflas içinde olduğunu gözlemlemekteyiz. Batı dünyası dünyaya modern ekonomik kalkınma modellerini büyük bir sükse ile ihraç etmiştir. Ancak bu gün söz konusu modellerin insan sağlığı, toplum ve çevre üzerindeki zararlarının nasıl kontrol altına alınacağı konusunda büyük

bir acizlik ve sessizlik içindedir. Batının bu konuda halen herhangi bir çözüm sunamayışının ve ilerde de sunamayacağını biri ekonomik diğeri kültürel iki sebebi vardır:

1. Bir sistemden beslenenler onu reforme edemezler. Batı dünyası şu andaki bozuk ve tahripkâr ekonomik kalkınma sürecinden besleniyor. Dolayısıyla onların mevcut ekonomik sistemi reforme etmesini bekleyemeyiz.
2. Batı değerler sistemi hayatiyetini kaybetmiştir ve bu yüzden Batı'da halen değer krizi yaşanmaktadır.

Sonuç olarak Batı kültür, medeniyet ve toplumunun ekonomik davranışı değerler ışığında yeniden tanımlayıp yönlendirmesini bekleyemeyiz. O zaman bu noktada ekonomik alanda iyi, doğru ve güzeli arama ve bunlar ışığında ekonomik davranışı yönlendirecek modeli üretme görevi büyük ölçüde İslam Medeniyetine düşmektedir. Çünkü, birincisi, Müslümanlar bu bozuk ekonomik sistemden beslenmiyor. İkincisi, İslam'ın manevi değerleri halen ayaktadır. En azından şahsi alanda değerlerimizle irtibatımız belli bir seviyede de olsa devam ediyor. Bizim üzerinde durmamız gereken soru, "şahsi (mikro) alanda devam eden bu irtibatı ekonomik (makro) alana nasıl taşıyabiliriz?" sorusudur.

Aksi takdirde bu iki alan arasında bir ikilem yaşanacaktır. Ekonomik alanda mikro ve makro düzeylerde değerlerimiz konusunda bir ikilem yaşamadan ekonomik davranışlarımızı nasıl sürdürebiliriz? Bunu gerçekleştirmeye çalışmalıyız. Bu bağlamda önce serveti yeniden tanımlamak, sonra servetle ilişkimizi yeniden tanımlamak zorundayız. Servet nedir? Servetle ilişkimiz nedir? Geleneksel değerlerimiz açısından bakıldığında, servet öncelikle bir nimettir. Servet bir imtihan aracıdır. Servet bize bir emanettir. Servetin mülkiyeti her ne kadar bize ait olsa da, tamamını tüketme hakkına sahip değiliz; ancak ihtiyacımız olduğu kadar tüketme hakkına sahibiz.

İhtiyaç dışında fazla tüketmeye kalktığımızda bu israf olur, haramdır. Sadece ihtiyacımız kadar kullanıp geriye kalanı diğer insanlar için kullanmamız gerekir. Dolayısıyla geleceğin ekonomik kalkınma modeli fert olarak "insan" temelli değil, bir bütün olarak "insanlık" temelli olmalıdır. İnsanlık temelli bir ekonomik model üretmemiz gerekmektedir. Bu arayış sürecinde ekonomistlerimizin sadece "olan" üzerinde değil

“olması gereken” üzerinde de durması şarttır. Düşünce düzeyinde, olan ve olması gereken ayrımı entelektüellerimiz ve akademisyenlerimiz felç eden bir ayrımdır. Onun yerine geleneksel yaklaşımı benimseyip hem olan hem de olması gereken üzerinde düşünmemiz gerekiyor.

Ekonomi sadece “istediklerimize nasıl en kısa yoldan ulaşabiliriz?” sorusunu sormamalıdır. Önceden önce “neyi istememiz gerekir?” sorusunu sormalıdır. Ve bu iki soruya geleneksel değerlerimizin tanımladığı iyi, doğru ve güzel çerçevesinde cevap aramalıyız. Bu dönemde hem objektif bilimsel bir yaklaşımla “olan”ı tespit için araştırmalar yapmak, hem de değerlerimiz ışığında “olması gereken”i belirlemek için kafa yormamız gerekmektedir.

Yurt içinden ve yurtdışından ilim adamlarının katkılarıyla ortaya çıkan elinizdeki derleme kitapta on altı yazı bulunmaktadır. Sarih Nisar ve Ali Nizamuddin’in yazıları İngilizce’den tercüme edilmiştir. Diğer yazılar Türkçe olarak kaleme alınmıştır.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Her bölüm ekonomik kalkınma ve değerler meselesini birbirini tamamlayan farklı bir bakış açısı ile ele almaktadır.

Birinci Bölüm, ekonomik kalkınma ve değerler ilişkisinde yeni bir model arayışını irdeleyen çerçeve yazılardan oluşmaktadır. Bu bölümde, Sabri Orman, iktisadi kalkınmanın bir sosyal değiş(tir)me hadisesi olduğunu ve bu itibarla içinde gerçekleştiği sosyal çevrenin her unsuru gibi onun değerler sistemiyle de sıkı bir irtibat ve etkileşim halinde olduğunu belirtiyor. Sabri Orman, makalesinde iktisadi kalkınma politikaların uygulama sürecinde en çok problem yaşanan konunun değerler alanıyla olan ilişkilerde olduğunu söylüyor ve iktisadi kalkınma ve değerler kavramları arasında asimetric bir ilişkinin olduğu ve ekonomik kalkınmanın başarısı için değerlerin ihmal edilmemesi gerektiği tespitini yapıyor.

Bedri Gencer, Tanrı ve âlem arasındaki büyük ontik uyumun bozulması sonucu modern dünyada "ekonomi olarak din" yerine "din olarak ekonomi" anlayışının egemenlik kazandığını belirterek, bu sürecin sonunda bütün geleneksel kavramların değiştiğini vurguluyor. İktisadi kavramların, gelenekselden modern dünya görüşüne doğru bir

dönüşüm içinde olduğunu ifade ederek, modern ekonomiye ideolojik alternatifler aramak yerine, evrensel bir vizyon doğrultusunda, geleneksel dünya görüşünde temellenen ortak bir çözüm yolu aranılması gerektiğini savunuyor.

İbrahim Öztürk, Ekonomik kalkınma sürecinin en önemli aktörlerden birisi olan girişimcinin profili üzerinde duruyor. Öztürk makalesinde, günümüzde küreselleşme ve kapitalizmin neden olduğu sorunların, uzun vadede ne tür bir insan, toplum, çevre ve ahlaki yapı ortaya çıkartacağına dikkatlerden kaçtığını kaydediyor. Çevrenin tahrip edilip, kainattaki tabii dengenin sarsıldığı, kıt kaynakların aşırı kullanılıp yağmalandığı süreçlere dayalı bir büyümenin sürdürülemeyeceğini ifade ediyor. Öztürk, bu tespitin sonucunda, "güçlü olduğu için doğru" olarak kabul edilen kapitalizme aldırmadan, ideal kalkınma, girişimci, iş ahlakı ve ortamının nasıl olacağı konusundaki çabaların sürdürülmesi gerektiğini belirtiyor.

Gülfettin Çelik, kalkınma kavramının tanımında Batı dünyasının yaşamış olduğu tecrübenin esas alındığını ve bu tanımın ardında ise, insan ve çevresine dair olana verdiği anlamın yattığını ifade ederek, bugün itibarıyla kalkınmış ülkeler grubuna giren devletlerin artan maddi refaha karşılık içine düştükleri çözümsüzlüğü dikkate aldığımızda kalkınmakta olan devletlerin önerilen modellerin isabetliliğini yeniden sorgulamasının bir gereklilik haline geldiğini belirtmektedir. Makalede, kalkınmaya ilişkin bu tespit yapıldıktan sonra Çelik, Türkiye şartlarında ortaya çıkan değerler değişimini diğer faktörler yanında kalkınma sürecinin etkisi çerçevesinde ele alarak, geliştirilebilecek yeni yaklaşım ve modele ilişkin temel esasları ortaya koyuyor.

Hüseyin Çırpan, üretim, tüketim sarmalında insan ve değerler ilişkisini ele aldığı yazısında, üretim ve tüketim çılgınlığının sahip olduğumuz dünyayı yok edecek boyutlara ulaşmış olduğuna dikkat çekmektedir. Bu kısır döngüden çıkış konuya bütünsel açıdan bakmayı gerekli kılmaktadır. İnsanın evrenle etkileşimi olan insan-üretim ve insan-tüketim ilişkisinin sağlıklı olarak ortaya konulabilmesi için yaratıcı-evren-insan ilişkisinin doğru kavranılması gerekiyor. Çırpan, insanın üretim ve tüketime yüklediği anlama yaratıcı-insan ilişkisi açısından bakarak, "bir lokma bir hırka" ile "sadece tüket" uçları arasında, insan-evren arasındaki sağlıklı etkileşimin kurulmasının yol ve yöntemlerini tartışıyor.

Mehmet Harmancı, değerler perspektifinden İslam'ın tüm insanlığı kuşatan evrensel bir düşünceye ve söyleme sahip olduğunu Farabi'nin fikirlerini tartışarak ortaya koyuyor. Harmancı yazısında temel olarak şu sorularının cevabını araştırıyor: Kur'ân-ı Kerim ve Nebevi söz mirasının çizdiği perspektifin, insanı sıfır noktasında(n) muhatap alan ve değer atfeden ifadelerini nasıl değerlendirilebiliriz? Din temelli ama beşeri bir açılım olarak bize ulaşan İslam felsefesi birikimi açısından evrensellik sorunu ne ifade etmektedir?

İkinci Bölüm, tarihimizde ekonomi ve değerler ilişkisinin nasıl kurulduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Konuyu İslam Fıkhı ve Osmanlı tarihi açısından ele alan yazılarda son derece önemli tespitler yapıyor. Bu bölümde, Hamdi Döndüren, geleneksel değerlerimizle irtibat kurabilmemiz açısından son derece önemli olan para vakıflarını ele alıyor. Döndüren yazısında, Osmanlı Devleti'nde faizsiz yollarla çeşitli ticari krediler kullanıldığına dikkat çekerek bu konuda özellikle 15-17. yüzyıllarda para vakıfları banka gibi faaliyet göstermiştir demektedir. Döndüren, bu arada kişinin sahip olduğu bir gayri menkulünü, gerçek değeri üzerinden geçici satış yaparak borçlanması (Bey' bi'l-vefâ) yoluyla da kredi kullanımını sürdürüldüğünü göstererek günümüz faizsiz finans kurumlarının, bu uygulamaların devamı olduğu görüşünü savunuyor.

Tahsin Özcan, ekonomik kalkınma ve vakıfları tartıştığı makalesinde, önce vakfın ne olduğunu anlatarak, vakıf sektörünün büyük önem kazandığı Osmanlı dönemindeki vakıfların faaliyetlerini irdeleyip, farklı alanlarda gerçekleştirdikleri katkıyı ele alıyor. Günümüzde, üçüncü sektör olarak adlandırılan sivil toplum kuruluşlarına değinerek, bunlar arasında önemli bir yeri olan vakıfların daha çok hangi sektörlerde faaliyet gösterdiklerini inceliyor. Ayrıca, vakıfların günümüzde ekonomik kalkınma açısından ne gibi katkılar yapabileceği konusunda önerilerde bulunuyor.

Cengiz Kallek yazısında, ilk defa 2002 yılında Malezya hükümetince kamu varlıklarından yararlanılarak yeni bir borçlanma enstrümanı geliştirilmesi ve uluslararası yabancı yatırımcı bazının genişletilmesi amacıyla çıkarılan, ardından da Batı'da ve diğer İslâm ülkelerinde uygulamaya konan -"varlığa dayalı tahvil" veya "faizsiz bono" yahut "kira sertifikası" denilebilecek- "sukûk" adlı belgelerin istihkak senedi, bono ve çek niteliğindeki öncü örnekleri inceliyor. Sukûk piyasasının günümüzde milyarlarca dolarlık bir hacme sahip olduğuna dikkat

çeken Kallek, gerekli kanuni düzenlemelerin yapılmasıyla bu potansiyelin değerlendirilmesi gerektiğini öneriyor.

Shariq Nisar, İslami finansta ortaya çıkan son yenilikleri ele aldığı makalesinde sukûk konusunu geniş bir şekilde ele alıyor. Nisar makalesinde, İslami finans alanındaki yeni gelişmelerin İslami finans sektörünün dinamiklerinde köklü değişimlere yol açtığından bahsetmektedir. Nisar'a göre, özellikle hisse senedi ve tahvil alanına bakarsak, son yıllarda sukûkun, başka bir ifadeyle İslami tahvilin, artan oranda kullanılabilir hale geldiğini görüyoruz. Nisar'ın tespitine göre, bir taraftan varlığa dayalı devlet tahvili ihracı yoluyla kamuda finansman ihtiyaçlarını karşılama uygulaması yaygınlaşırken, öte yandan firmaların şirket hissesi karşılığı sukuk satışıyla para toplaması şeklinde uygulamalar sürüyor.

Üçüncü Bölüm, günümüzde ekonomik kalkınma ve değerler ilişkisi nasıl kurulabilir sorusuna cevap aramaktadır. Bu bölümde mukayeseli bir bakış açısıyla küresel düzeyde ekonomi ve değer ilişkisinde yaşanan problemler ele alınıp irdelenmektedir.

Bu bölümde, Sedat Murat yazısında şu kritik tespitleri yapıyor: Geleneksel ilişkilerin hakim olduğu sanayi öncesi toplumlarda çalışanların değer yargılarına, kaliteye, iş tatminine ve sosyal yarara verimlilikten daha fazla yer verilmiş ve insan bir araç olarak değil amaç olarak düşünülmüştür. Sanayi toplumunda ise çalışanlar üretimin gerçekleştirilmesinde bir araç olarak kabul edilmiştir. Günümüzde ise verimliliğin artırılabilmesi için çalışanların değer yargılarına yeniden önem verilmeye başlanmış, fakat burada da asıl amacın verimliliği artırmak olduğu, yani insanın amaç olmaktan daha çok halen bir araç olarak görülmeye devam ettiği görülmektedir.

Halil Zaim, iş ahlakı kavramını incelediği yazısında, gerek toplumların kalkınmasında gerek kuruluşların sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmesinde maddi unsurlar kadar manevi unsurlara da ihtiyaç olduğuna dikkat çekerek, iş ahlakı ilkelerinin hayata geçirilmesinin büyük önem arz ettiğini belirtiyor. Makalede, iş ahlakı kavramını farklı referans kaynaklarından inceleyerek toplumun kendi değerleri ile kalkınmasında iş ahlakının rolüne ve önemine vurgu yapıyor. Fahri Solak, kalkınmada iktisat dışı faktörleri incelediği makalesinde, ekonomik kalkınmanın her toplumda iktisadi olmayan unsurlarla örülmesi bir yapı manzarası gösterdiğini, bu örgüde dini, estetik, kültürel, sosyal

kıymetler, zihniyet ve kıymet anlayışı yer aldığını gözlemlemektedir. Solak'a göre esasen kalkınma insanla ve onun eğitimi, örgütlenmesi ve disiplini ile başlar. Böyle olunca toplumun geleneksel değerleri ve ülke insanının zihniyeti kalkınmada önem taşımaktadır.

Nihat Alayoğlu, işletme ortaklıkları açısından değerleri ele aldığı makalesinde, işletme ortaklıklarında değerlere yeteri kadar önem verilmediğini belirterek, bugün "kurumsal yönetim ilkeleri" başlığı ile "evrensel değerler" olarak kabul görmeye başlayan "hesap verebilirlik", "şeffaflık" ve "sorumluluk" gibi ilkelerin, modern yönetim anlayışında hâkim olduğuna dikkat çekmektedir. Alayoğlu'na göre kendi medeniyetimizde bu ilkeleri de kapsayan çok köklü insanı ve toplumu bütünüyle kuşatan bir değerler anlayışı bulunmaktadır. Günümüz iş dünyasında KOBİ'lerde geleneksel ve çağdaş değerlerin işletme ortaklıklarının sürdürülebilirliğinde nasıl bir yeri olmalıdır sorusu giderek önemini arttırmaktadır. Alayoğlu çalışmasında, işletmelerde sürdürülebilir bir ortaklığın teşekkülü için, "değerlerin konumu nedir" sorusunun cevabını arıyor.

Ekonomi ve değerler ilişkisini Asya Pasifik ekseninde ele alan Sadık Ünay, İkinci Dünya Savaşı'ndan Asya Finans Krizi'ne kadar geçen dönemde Japonya'nın içinden geçtiği sosyo-ekonomik dönüşüm ve kalkınma çizgisini derinlemesine ele alarak; devlet kurumları, özel sektör organizasyonu ve Asya değerleri arasındaki etkileşimin etkilerini ortaya koyuyor.

Ali Nizamuddin ise, tabiatın modern ekonomi tarafından hiçbir sınır tanımadan sömürülüp tahrip edildiğini göstermeye çalıştığı makalesinde, özellikle gıda güvenliği ahlaki açısından çok uluslu şirketlerin politikalarını inceliyor. Nizamuddin son dönemde ortaya çıkan tohum üretimi ve tohumların kontrolü konusunda çok uluslu şirketlerin rolünü ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

Kitabın sonunda Fahri Solak tarafından hazırlanmış, İslam ve ekonomi ilişkisi hakkındaki Türkçe kitapları içeren bir bibliyografya bulunmaktadır. Bu bibliyografya Türkiye'de İslam ekonomisi alanında yapılmış çalışmaları ve Türkçe'ye yapılan çevirileri içermektedir. Solak, Bibliyografyanın giriş kısmında, Türkiye'de İslam ve ekonomi ilişkilerini inceleyen kitapların genel bir değerlendirmesini yapıyor. Bibliyografyanın meraklılara ve araştırmacılara yardımcı olacağını düşündüğümüzden derlemenin sonunda ek olarak yayınlamayı uygun gördük.

Bu kitap UTESAV tarafından düzenlenen iki beyin fırtınası toplantısı ve bir sempozyumun sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Toplantılara katılan bütün kıymetli ilim adamlarına ve bana önce toplantıların organizatör ve moderatörlüğünü yaparken, daha sonra da elinizdeki kitabın editörlüğü esnasında, her türlü desteği sağlayan UTESAV Vakfı Başkanı değerli İsrail Kuralay Bey'e ve Mütevelli Heyeti üyelerine, toplantılarımıza iştirak edip kıymetli görüşlerini bizimle paylaşan, Coşkun Çakır'a, MÜSİAD Genel Başkan Yardımcısı Ali Rıza Aslan'a, Zaman Gazetesi Yazarı Fikri Türkel'e, Sempozyumumuzda konuşma yapan MÜSİAD Genel Başkanı Ömer Cihad Vardan'a ve UTESAV'ın gayretli ve titiz müdürü Faruk Yazar'a gönülden teşekkür ediyorum.

I. Bölüm

Ekonomi ve Değer İlişkisinin
Düşünce Temellerine Yeniden Bakış

İKTİSADİ KALKINMA POLİTİKALARI VE DEĞERLER

Prof. Dr. Sabri Orman*

I. GİRİŞ

Mutat anlamıyla iktisadi kalkınma bir sosyal değış(tir)me hadisesidir ve bu itibarla içinde gerekleştigi sosyal çevrenin her unsuru gibi onun değerler sistemiyle de sıkı bir irtibat halindedir. Bu irtibat iki yönde işleyen bir karşılıklı etkileşim ilişkisi olup, iktisadi kalkınma süreci hem ilgili toplumun değerler sisteminden etkilenir, hem de bu değerler sistemini etkiler. Etkileşmenin niteliği de iki yönlüdür: İktisadi kalkınma süreci ve sosyal değerler sistemi yekdiğerini hem olumlu, hem de olumsuz yönde etkileyebilir.

Pek tabiidir ki genel olarak iktisadi kalkınmayla ilgili bu tespitler, onu gerçekleştirmeye yönelik iktisadi kalkınma planları, programları ve politikaları¹ için de geçerlidir. Hatta denebilir ki bu plan, program ve politikaların uygulamada en çok problem yaşadıkları konu, değerler alanıyla olan ilişkileri olmuştur.

Bu çalışmada iktisadi kalkınma süreciyle sosyal değerler sistemi arasındaki bu problematik ilişki kısa bir tasvir, tahlil ve değerlendirmeye tabi tutulmaya çalışılacaktır. Bu maksatla iktisadi kalkınma ve değerler sistemi kavramlarının kısa bir açıklamasından ve bu kavramlar ile onların tekabül ettiği realiteler arasındaki ilişkilere dair tartışmaların yine kısa bir tarihçesinden sonra söz konusu iki alan arasındaki ilişkiler daha uzun bir analize tabi tutulmaya çalışılacaktır.

II. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İktisadi Kalkınma

Geleneksel iktisatta “iktisadi kalkınma” uzun zaman bir ülkenin milli gelir seviyesindeki artışlar şeklinde anlaşıldı. Bunun bir adım ötesi, ilgili ülkenin nüfus artış hızının etkisini telafi etmek üzere fert başına milli gelirin iktisadi kalkınmanın ölçüsü olarak alınması oldu. Ancak kalkınma hadisesinin karmaşık yapısı idrak edildikçe, bu tür göstergelerin iktisadi büyümenin ölçülmesinde işe yarayabileceği, ancak “kalkınma” fenomeninin anlaşılmasında yeterli olamayacağı ve bazı ilave kriterlere ihtiyaç olduğu kabul edilmeye başlandı.

*İstanbul Ticaret Üniversitesi Rektör Yrd. ; ormans@gmail.com

¹Kalkınma meselesi, genellikle sadece iktisadi kalkınma politikaları marifetiyle değil, onların da içinde yer aldığı kalkınma plan ve programları çerçevesinde ele alınır. Bu sebeple gereksiz tekrarlardan sakınmak ve anlatım ekonomisine uymak endişesiyle, aksi belirtilmedikçe, bundan sonra “iktisadi kalkınma politikaları” terimini her öcünü de kapsayan bir anlamda kullanacağız.

Bu ilave kriterler arasında gelir bölüşümü iktisadi kalkınmayla ilgisi en erken fark ve kabul edilenler arasında yer alır. Buna göre ekonomik kalkınma için, sadece pastanın büyümesi yeterli olmayıp, bu pastanın adil bir şekilde paylaşılması da gerekiyordu. 1970'ler yeni bir kavramın kalkınma kriteri olarak ön plana çıkmasına sahne oldu: *Temel insani ihtiyaçlar*. Buna göre, beslenme, giyinme ve barınmanın yanı sıra ilköğretim ve hastalıktan korunma gibi temel insani ihtiyaçların karşılanma derecesi kalkınmanın ölçüsü olarak alınmalıydı. Burada vurgu fert başına milli gelirin yükseltilmesinden fakirliğin azaltılmasına kayıyordu (Isbister 1998, 153–4).

1980'ler diğer bir kavramın ön plana çıkmasına şahit oldu. İktisadi büyümenin yol açtığı çevre sorunlarıyla ilgili tartışmalar uzun zamandır gündemdediydi. Bu tartışmanın bir ucunda bazılarınca “büyüme çılgınlığı” (Mishan 1971, 27) olarak nitelenen dizginsiz iktisadi büyümenin, giderek yerküreyi çevrenin iflası gibi bir durumla karşı karşıya getireceğine ve bu durumun çok uzak olmayan bir gelecekte büyümenin bütünüyle durmasına yol açacağına inanan kötümserler² yer alıyordu. Diğer ucunda bu tür endişelerin varit olmadığına ve iktisadi büyümeyle ona eşlik eden teknolojik gelişmenin bu tür sorunların da üstesinden geleceğine inanan iyimserler yer alıyordu. Ara yerde ise 1980'lerin sonlarına doğru, fikir olarak belki yeni olmayan, ama isim olarak yeni bir tez ortaya çıktı: “Sürdürülebilir kalkınma”. Bu tezin taraftarlarının her iki tarafı uzlaştırmaya çalışan orta yolcular olduğu söylenebilir. Onlara göre kalkınma ile çevre yekdiğeriyle kaçınılmaz olarak çelişen şeyler değildi. Hem çevreyi korumak, hem de kalkınmak mümkündü ve ikisi bir arada yürüyebilirdi. Çevreye karşı özenli ve çevrenin taşıma kabiliyetini aşmayan bir kalkınma çabası pekâlâ mümkündü. Daha doğrusu ancak böyle bir kalkınma çabasının uzun vadeli olarak sürdürülmesi mümkündü. Çevresini koruyup kollamayan bir iktisadi büyüme gerçek bir büyüme olamazdı, çünkü böyle bir çabanın sürdürülmesi mümkün değildi (Isbister 1998, 152; Todaro ve Smith 2003, 464–5).

Günümüzde en revaçtaki kalkınma kavramı “insani gelişme” olup, bir terim olarak 1990'ların hatırasıdır. Pakistanlı bir iktisatçı olan Mahbub ul Haq başkanlığındaki Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'na (UNDP) mensup bir araştırma ekibi tarafından geliştirilen bu kavram, “temel ihtiyaçlar” yaklaşımının gelişmiş bir uzantısı olup (Isbister 1998, 154), 1990'ların başından beri UNDP tarafından her yıl yayınlanan *İnsani Gelişme Raporu*'nun dayandığı “İnsani Gelişme

² “Kötümser” olarak nitelenenlerden biri olan Eza Mishan'nın böyle anılmaktan hiç de gocunmadığına dair bazı ilginç görüşleri için bakınız Mishan 1986, 169–170.

Endeksi"nin de hareket noktasıdır. İnsani gelişme endeksi, gelirin yanı sıra eğitim ve sağlığı da kalkınma seviyesinin belirlenmesinde esas alır (Todaro ve Smith 2003, 20, 57–63) .

Görüldüğü gibi kalkınma her yerde, her zaman ve her kes tarafından aynı şekilde anlaşılan sade bir kavram değildir. Daha çok bir zamanlar 3.dünya olarak bilinen ülkelerle ilgili bir hadise olarak ve iktisadi bir mesele şeklinde başladığı söylenebilir. Ancak, daha sonra zaman içinde gerek kavramsal olarak, gerekse ilgili olduğu realite dünyası olarak hayli değiştiğine şüphe yoktur. Günümüzde kalkınma meselesi sadece iktisadi bir konu olmaktan çıkmış olup disiplinler arası bir mesele haline gelmiştir (Todaro ve Smith 2003, 20–23). Amaçları ve hedefleri itibariyle de kalkınma artık dar anlamda iktisadi alanın hayli ötelere uzanan bir hüviyete bürünmüş bulunmaktadır.

2. Toplumsal Değerler Sistemi

"Toplumsal değerler sistemi" kavramı da "iktisadi kalkınma" kavramından daha sade değildir. Ancak, bu çalışmada iktisadi kalkınmayla ilişkisini araştıracağımız değerlerin, genellikle dini, ahlaki, estetik ve kültürel değerler gibi *meta-ekonomik değerler* olacağı tabiidir. Zira ilişkinin diğer tarafında zaten iktisadi değerlerin etrafında gelişen iktisadi kalkınma hadisesi yer almaktadır. Bu bakımdan iktisadi kalkınma ve değerler ilişkisi, pekâlâ *ekonomik değerler* ile *meta-ekonomik değerler* arasındaki bir ilişki şeklinde de formüle edilebilir.

"Sistem" kelimesi bir iç tutarlılığı ima ettiğine göre "toplumsal değerler sistemi" dendiği zaman birbirleriyle tutarlı bir değerler setinden bahsedildiği açıktır. Böyle olunca bir toplumsal değerler sistemi, bir toplumun üyeleri tarafından paylaşılan yekdiğeriyle tutarlı bir ortak değerler seti olarak tanımlanabilir.³ Bu kavram hakkında daha net bir fikre ulaşmak için "değer" kelimesiyle ne kastedildiğiyle ilgili olarak da bir şey söylemek gerekir: Bu çalışmadaki amacımız bakımından "değer" kısaca insanların duygu, düşünce, eylem ve tutumlarında referans olarak kullandıkları her şey olarak tanımlanabilir. Bu anlamda değerler bireylerin ve toplumların kimlik referansları olarak düşünülebilir. Diğer taraftan, hayli uzun bir tarihi sürecin içinden geçerek gelişen bir geleneğin ürünü olmalarından dolayı, anılan sistemi oluşturan değerleri "geleneksel değerler" şeklinde nitelemek de mümkündür.

³ Değer kavramı konusunda aşağıdaki kaynaklar bir fikir verebilir: Bahm 1993, 37–78; Lemos 1995, 1–5.

Fert ve toplum olarak insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden birinin değer yaratma, geliştirme ve saklama faaliyetleri olduğu söylenebilir. Öyle ki insandan söz edildiği zaman tanım gereği olarak değerlerden söz ediliyor demektir. Başka bir ifadeyle insan olmak değer sahibi olmak demektir ve insanın olduğu her yerde değerler de var demektir.

Değerlerle ilgili olarak dikkatle not edilmesi gereken diğer bir nokta onların gerek bireysel, gerekse sosyal değerler anlamında birer gerçeklik kategorisi olduklarıdır. Üstelik değer yargılarımızın referansları olmaları hasebiyle bazen yanlış olarak sanılabileceği gibi önemsiz değil, son derece önemli gerçeklik kategorileridir, onlar. Bu zaten isimlerinin de açık bir şekilde ifade ettiği bir husustur.

III. TARİHÇE

İktisadi hayatla değerler sistemi ve bu arada dini hayat arasında karşılıklı bir etkileşim ilişkisi olduğu çok eski zamanlardan beri bilinmektedir. Hemen hemen her dinin fakirlik, zenginlik, çalışma, sadaka, kurban ve zekât gibi iktisadi yönü açık olan konular ile dolaylı olarak iktisadi sonuçlara yol açan diğer bazı konularda ilkeler ve öğretiler içeriyor olması bu fark edişin örnekleri olarak alınabilir.

Tabiidir ki dinlerin iktisadi hayatla ilgilenişleri daha çok kendi zaviyelerinden olmuştur. Başka bir ifadeyle dinler daha çok iktisadi hayatın dini hayat üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri açısından bu ilişkiyle ilgilenmişlerdir.⁴ Denebilir ki söz konusu ilişkiye diğer açıdan, yani dini hayatın ekonomik hayat üzerindeki etkileri açısından yaklaşmak daha çok modern zamanların işidir. Yine denebilir ki modern zamanların genel eğilimi, dinin ekonomik hayat üzerindeki etkisini olumsuz görmek yönünde olmuştur. Tabidir ki bu eğilime karşı itirazlar hiçbir zaman bütünüyle sahneden çekilmiş değildir (Tawney 1937, ix-x), fakat en dikkate değer itirazın Max Weber'in önce 1904 ve 1905'te iki makale şeklinde ve daha sonra da kitap halinde yayınlanan *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* adlı çalışması olduğu söylenebilir.

Weber'in bu eserinde yapmak istediği fonksiyonu tersine çevirmek değil, iki alan arasındaki etkileşimin diğer yanının da oynayabileceği bir rol olduğunu Protestan ahlakının modern kapitalizmin gelişmesinde

⁴ Bu yaklaşımın güzel bir örneği, İslam düşünürlerinden Gazali'nin konuya ilişkin görüşleridir: Orman (2002), 2. Bölüm, özellikle 57-65.

oynadığı rol örneği üzerinde göstermekti. Genelde ise o iki alan arasında tek yanlı değil, iki yanlı ve karşılıklı bir etkileşim ilişkisi olduğuna inanıyordu (Weber 1989, 183).

Weber'in açtığı yolda daha sonra başkaları da yürüdüler (Wuthnow 1994, 620, 628). Ernst Troeltsch, R. H. Tawney, Frank H. Knight ve Jacob Viner bu kervana katılan önemli isimler arasında yer alır.⁵ Daha önemlisi iktisat sosyolojisi, iktisat antropolojisi ve iktisat psikolojisi gibi yeni interdisipliner çalışma alanlarının etkisi altında iktisadi hayatla değerler dünyası arasındaki ilişkilerin gittikçe daha geniş ve realiteye daha uygun bir perspektiften görülmeye başlamasıdır (Vago 1999, 2. bölüm, özellikle, 65–73).

Bugün iktisat ders kitaplarında, ama özellikle kalkınma iktisadıyla ilgili ders kitaplarında dahi, kalkınmayla değerler arasındaki ilişkinin not edilmeye başlandığı görülmektedir.⁶

IV. ANALİTİK ÇERÇEVE

Bu alt bölümde “Kalkınma Felsefeleri” ve “İktisadi Kalkınma Politikaları” başlıkları altında iktisadi kalkınmayla değerler arasındaki ilişkilere daha yakından bakmaya çalışacağız.

Bilindiği gibi iktisadi kalkınma genellikle kalkınma plan, program ve politikaları marifetiyle gerçekleştirilmeye çalışılır. Diğer taraftan açık veya örtük olarak bu kalkınma çabalarının dayandığı bir entelektüel donanım vardır ki buna *kalkınma felsefesi* demek mümkündür. Denebilir ki iktisadi kalkınma politikalarının başarılı olabilmesi ve özellikle değerler alanıyla olan ilişkilerinde problem yaşamaması için olgun, sağlam ve yeterli bir kalkınma felsefesine dayanmaları gerekir. Bunun ilk şartı ise kalkınmanın ilgili olduğu alanların tatminkâr bir bilgisine sahip olmaktır. Bu bilgi temeli bireysel veya kolektif olabilir; önemli olan kalkınma politikalarının böyle bir bilgi temelini servisinden gerektiği gibi yararlanabilmesidir.

A. KALKINMA FELSEFELERİ

Burada kalkınma felsefeleriyle genel olarak değil, iktisadi kalkınmanın değerler alanıyla olan ilişkileri açısından ilgileniyoruz. Bu sebeple sadece bu açıdan önemli bulduğumuz birkaç konu üzerinde durmakla yetineceğiz.

⁵ Ernst Troeltsch [1912] 1992, *The Social teachings of the Christian Churches*, 2 C, Çev. Olive Wyon, Louisville, Kentucky: Westminster/John Knox Press; R. H. Tawney [1926] 1937, *Religion and the Rise of Capitalism—A Historical Study*, New York:Harcourt, Brace and Company; Frank H. Knight ve Thornton W. Merriam [1945] 1979, *The Economic Order and Religion*, Connecticut: Greenwood Press; Jacob Viner (1972), *The Role of Providence in the Social order*, Princeton: Princeton University Press.

⁶ Örnek: Todaro ve Smith 2003, 12–15.

Hangi şekilde anlaşılırsa anlaşılırsın iktisadi kalkınma bir *toplumsal* hadisedir ve toplumlar da tarihi varlıklardır. Böyle olunca iktisadi kalkınmayla ilgilenen teorisyen ve pratisyenlerin ayakları yere basan yeterli ve sağlam bir tarih ve sosyal bilim donanımına sahip olmaları gerekir. Biz buradaki amacımız bakımından bilgiyi bilince dönüştürebilen entelektüel kapasiteler anlamında birincisine tarih *felsefesi*, ikincisine toplum *felsefesi* veya toplumsal *felsefe* diyeceğiz ve birincisinin bir tarih bilincine, ikincisinin ise bir toplum bilincine yol açtığını kabul edeceğiz. İnanıyoruz ki iktisadi kalkınma ve değer ilişkisi bakımından bunlardan daha az önemli olmayan bir donanım alanı daha vardır: Sosyal Psikoloji. Bu son alan özellikle kalkınma politikalarının halka takdimi, benimsetilmesi ve sosyal motivasyonun sağlanması bakımından önemlidir. İktisadi kalkınma politikalarının hazırlanması ve uygulanmasında çoğu kere filin fincancı dükkânında dolaşmasına benzer bir özensizlikle hareket edilmiş olması bugüne kadarki kalkınma çabalarının büyük kısmının hüsrarla sonuçlanmış olmasının en önemli sebebidir ve bunun da en önemli sebebi sözünü ettiğimiz üç alandaki donanımsızlık veya donanım yetersizliği olmuştur.

1. Toplum Felsefesi, İktisadi Kalkınma ve Değerler

Teorik olarak iktisadi kalkınma ya toplumsal hayatın tabii akışı içinde gayri iradi ve kendiliğinden gelişen bir süreç şeklinde ya da iradi bir şekilde ve planlı bir çabanın ürünü olarak gerçekleşir. Gerçek hayatta ise birinci tür kalkınma, tanım gereği öyle ya da böyle hep devrede olacağı için, çoğu kere her iki şekil bir arada bulunur ve gerçek durum her ikisinin bir karışımı olur (Orman 2008, 37).

Birinci kalkınma şekli ve onun bir parçası olduğu sosyal değişme türü konusunda, tanım gereği, yapılabilecek herhangi bir şey yoktur. Planlı ve iradi kalkınma şekli ise genellikle iktisadi kalkınma politikaları şeklinde formüle edilir ki burada bizi asıl ilgilendiren kalkınma türü de budur.

Her iki halde de kalkınma birer sosyal değişme olayıdır. Sosyal değişme olayı olmaları onların kendi başlarına ve toplumun diğer alanlarından soyutlanmış bir halde değil, toplumsal yapının diğer unsurlarındaki değişmelerle birlikte ve onlarla etkileşim halinde gerçekleştiği anlamına gelir. Başka bir ifadeyle iktisadi hayat ve onun değişme boyutunu temsil eden iktisadi kalkınma bir sosyal çevre içinde yer alır ve bu çevreyle kaçınılmaz, sıkı ilişkiler içindedir.

Son tespitimizin iktisadi kalkınmanın birinci şekli, yani kendiliğinden ve gayri iradi olarak gerçekleşen şekli bakımından, olan biteni daha iyi anlamak dışında, fazla önemi yoktur. Bu tespitin esas önemi kalkınmanın ikinci şekli, yani iradi ve planlı kalkınma için geçerlidir. Eğer iktisadi kalkınma iradi bir müdahale ile gerçekleşecekse o halde bu, açık veya örtük olarak bir plan ve ona dayalı program ve politikalar marifetiyle gerçekleşecek demektir. Böyle olunca da söz konusu plan ve politikaları tasarlayan ve uygulayanların yukarıdaki tespitin ima ettiği bir gerçeğin farkında olmalarının büyük önemi vardır. O gerçek şudur ki sosyal yapı son derece karmaşık ve girift bir hadisedir ve bundan dolayı da ona yapılan müdahalelerin çok yönlü ihtilatlarının ve sonuçlarının sağlıklı bir şekilde tahmin edilmesi neredeyse imkânsız gibidir. Böyle olunca plan ve politika geliştirmek ve uygulamak mevkiinde olanların yapacakları en iyi şey ihtiyatlı ve özenli olmak ve zorunlu olmadıkça sosyal yapıya müdahale etmemektir. Bu, anılan mevkide olanların kendi toplumlarına yapabilecekleri en büyük iyilik olur; zira bu “bağa destursuz girilmez”. Bu konuda mecburiyet dışındaki haller için genel davranış kuralı şu olmalıdır: *Cölge etme başka ihsan istemez.*

Böyle bir mecburiyetin olduğu, yani bir iktisadi kalkınma politikası yoluyla sosyal hayata müdahalenin kaçınılmaz olduğu durumlarda ise bu eylemin ihtilatları konusunda iyi bir değerlendirme yapmaya ihtiyaç vardır. Bu yönde yapılması gereken ilk şey iktisadi kalkınmayı geniş sosyal bağlamı, yani çevresi içinde düşünmek ve ele almaktır. İktisadi kalkınma sürecinin sosyal çevre üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri vardır ve yine bu süreç sosyal çevreden olumlu ve olumsuz bir şekilde etkilenir⁷. Sosyal çevreden söz edilirken aynı zamanda değerlerden söz edildiğinin farkında olmak gerekir; zira sosyal değerler sistemi sosyal yapının ve çevrenin en önemli unsurları arasında yer alır. Böyle olunca buradaki maksadımız açısından iktisadi kalkınmayla değerler arasındaki alışverişi biraz daha yakından görmeye ihtiyaç vardır demektir.

İktisadi hayatla sosyal çevre arasındaki ilişki, iktisadi kalkınmayla değerler arasındaki bir ilişki şeklinde daraltıldığında konuyla ilgili biraz yukarıdaki genel ifademiz şu şekli alır: İktisadi kalkınmayla sosyal değerler seti veya sistemi arasında bir karşılıklı etkileşim ilişkisi vardır ve bu karmaşık ilişki ağı içinde iktisadi kalkınma süreci bir taraftan değerler alanını olumlu ve/veya olumsuz şekilde etkilerken, diğer taraftan da bu alandan yine olumlu ve/veya olumsuz şekilde

7 İktisadi hayat ile fiziki ve sosyal çevre arasındaki ilişkilerin daha ayrıntılı bir incelemesi daha önceki bir çalışmamızın konusu olmuştur: “İktisat, Fiziki Çevre ve Sosyal Çevre”, Orman 2001 içinde, 133–157. Bu çalışmanın 142-156 sayfalar arasındaki kısmı iktisadi hayat ile sosyal çevre ilişkisine dairdir.

etkilenir. Bu ifadeye eklemek istediğimiz diğer önemli bir husus sözü edilen ilişkilerin doğrudan veya dolaylı olabileceğidir. Yukarıda tarihçe başlığı altında da kısaca değinildiği gibi bu iki alan arasındaki *doğrudan* ilişkiler yeterli olmasa da hayli araştırma konusu olmuştur. Doğrudan ilişkiler konusunda önemli olan iki alan arasındaki ilişkilerin karşılıklı fayda ve maliyetlere yol açtığı farkında olmak ve tatminkar bir sosyal fayda ve maliyet analizine sahip olmadan bu konuda maceracı teşebbüslerde bulunmamaktır. Bizim burada asıl yapmak istediğimiz şey ise söz konusu iki alan arasındaki ilişkilerin yeterince takdir edilmediğine inandığımız diğer boyutuna, dolaylı etkileşim boyutuna dikkat çekmektir. *Dolaylı* etkileşim boyutu iktisadi kalkınma sürecinde değerlere olan yaklaşım tarzıyla ilgili olup, bunun da olumlu ve olumsuz olmak üzere iki ayrı versiyonu vardır. Her iki versiyonuyla dolaylı etkileşimin önemi kalkınmanın sosyal motivasyonu üzerinde yol açtığı sonuçlardan kaynaklanır ve zaten ona “dolaylı” dememizin gerekçesi de budur.

Denebilir ki özellikle iktisadi kalkınma sürecinin kalkınma politikaları marifetiyle yürütülmeye çalışıldığı durumlarda değerler alanıyla bu süreç arasındaki doğrudan ilişkiler önemli olmakla beraber belirleyici değildir. Fakat aynı şey iki alan arasındaki dolaylı ilişkiler için söylenemez. İnaniyoruz ki böyle bir bağlamda kalkınma sürecinin en önemli meselesi değerler alanıyla olan dolaylı ilişkilerinin niteliğidir. Dolaylı ilişkilerin iki versiyonu arasında yapılacak bir önem sıralamasında ise olumsuz olan versiyon diğerinin hayli önünde yer alır.

Buraya kadarki hayli soyut analizin ilave bir açıklamaya ihtiyacı olduğu açıktır. İki alan arasındaki doğrudan ilişkilerin daha çok iktisadi kalkınmanın gayri iradi ve müdahalesiz şekli için geçerli olduğu söylenebilir. Böyle bir ortamda iki alan karşılıklı olarak fayda ve maliyetler doğuracak şeklide serbest bir etkileşim içinde olur. Bu haliyle iki alan arasındaki ilişkiler daha çok bir akademik ilgi alanı oluşturur.

İki alan arasındaki dolaylı ilişkiler ise daha çok kalkınma sürecinin iktisadi kalkınma politikaları marifetiyle yönlendirilmeye çalışıldığı ikinci kalkınma türü, yani planlı kalkınma çabaları için geçerlidir. Böyle ortamlarda iktisadi kalkınma çabasının normatif ifadesi olan iktisadi kalkınma politikalarıyla sosyal değerler sisteminin uyumu önem kazanır.

Dikkat edilmesi gereken nokta burada iktisadi kalkınma ve değerler ilişkisine yeni bir boyutun, yani politikalar ile değerler arasındaki ilişkilerin eklendiği ve vurgunun bu ikincisine kaymış olduğudur. Bu aslında genel norm ve realite ilişkisinin özel bir versiyonu olup, onunla ilgili genel mülahazalara tabidir. Nasıl ki bir toplumun normatif sistemiyle onun reel sisteminin uyum halinde olması gerekli ise aynı toplumun normatif bir özellik taşıyan kalkınma politikalarıyla yine onun reel sisteminin bir unsuru olan değerlerin de uyumlu olması gerekir.

Kalkınma politikalarının sosyal değerler sistemine saygı ve özene dayanan bir yapıya sahip olmasının, halkın kalkınma çabasına destek ve katılımını sağlamak gibi sosyal motivasyonla ilgili avantajları olacağı açıktır. Kalkınmada sosyal motivasyonun önemi ise yine açık olan başka bir gerçektir. İki alan arasındaki dolaylı etkileşimin olumlu versiyonundan kastımız budur. Diğer taraftan iktisadi kalkınma politikalarının değerler sistemiyle uyuşmaması, hele onlarla sürtüşme ve çatışma halinde olması ise dolaylı etkileşimin olumsuz versiyonu dediğimiz durumun ortaya çıkmasına yol açar. Bu olumsuz versiyonun önemi halkın değerler sistemiyle uyuşma halinde olmayan ve daha kötüsü sürtüşme halinde olan kalkınma politikalarına desteğinin ve katılımının çeşitli düzey ve derecelerde yitirilmesi gibi yine sosyal motivasyonla ilgili sonuçlara yol açabilmesidir. Dikkat edilmesi gereken nokta son versiyonun yol açabileceği zararların ve maliyetlerin, birinci versiyonun sağlayabileceği fayda ve avantajlardan çok daha büyük olabileceğinin farkında olmaktır. Burada ters orantıdan daha öte bir durum söz konusudur ve bunun da sebebi iki durumda söz konusu olan fayda ve zararların *simetrik* olmayıp, faydalar aleyhine ve zararlar lehine olmak üzere *asimetrik* olmasıdır.

Son tespitimizin ima ettiği şey o kadar önemlidir ki kalkınma sürecinde değerler alanıyla politikalar arasında olumsuz dolaylı ilişkilerin devrede olması, kalkınmada önemli olan diğer faktörlerin kendi olağan rollerini oynamalarına bütünüyle set çekebilir veya onların performansı üzerinde derecesi duruma göre değişen daimi bir iskonto haddinin işlemesine sebep olabilir. Kısaca ifade edilirse değerlerin ihmal edilmesi bütün bir kalkınma çabasını ipotek altına alabilir. Tabiidir ki burada ters bir mantıkla sözü geçen asimetrinin zıt yönde işleyebileceğini söylemek de mümkündür. Daha açık bir ifadeyle, kalkınma politikalarının hazırlanması ve uygulanmasında sosyal değerlere karşı özenli olmanın önemi, sadece sağlayabileceği olumlu

sonuçlarla değil, aksi halde devreye girecek olan asimetrik zararların önlenmiş olması açısından da değerlendirilebilir. Ve aslında doğrusu da budur.

2. Tarih Felsefesi, İktisadi Kalkınma ve Değerler

Toplumların tarihi varlıklar olmasının normal bir gereği, her türlü sosyal faaliyette olduğu gibi, iktisadi kalkınma çabalarında da tarihi tecrübeyi dikkate almaktır (Morishima 1994, 201). Daha önceki bir çalışmamızda göstermeye çalıştığımız gibi, tarihi sürecin en belirgin özelliklerinden bir tanesi onun süreklilik ile değişimin bir bileşimi olmasıdır⁸. Denebilir ki tarihi süreç süreklilik ile değişimin oluşturduğu iki ayak üzerinde yürür ve bunlardan biri eksik veya yetersiz olduğu zaman, duruma göre bu süreç aksamaya ve topallamaya başlar. Bu iki ayaktan birincisi, yani *süreklilik*, bir toplumun tarihi mirasının değerli ve zamana dayanaklı unsurlarının muhafazasını sembolize eder. İkincisi, yani *değişme* ise, yine uzun bir tarihi süreç içinde birikmiş olması itibarıyla birinci gruptaki unsurlarla benzeşen, ama miadlarını doldurmuş olmaları itibarıyla onlardan ayrılan ve bazen statüko olarak adlandırılan unsurların tasfiyesi imkanını...

Denebilir ki bir toplumun refahı ve mutluluğu tarihi sürecin bu iki yanı arasında kurabiği dengenin başarısına bağlıdır. Ancak bu dengenin kurulması ve sürdürülmesi konusunda her kese tavsiye edilebilecek, genel geçer bir reçete yoktur ve bu konudaki seçim ve vaziyet alış bir yerde usta bir aşçının lezzetli yemekler yaparken ki durumuna benzer. Belki kullanılacak malzemenin miktarları ve kombinezonu konusunda bazı genel şeyler söylenebilir ama son tahlilde iş, ilgili ustanın bilgi ve becerisine kalmıştır. Burada bir bilim adamı veya teknisyeninkinden çok bir sanatkârın bilgisine ve vasıflarına ihtiyaç vardır; Michael Polanyi'nin "kişisel bilgi" dediği türden bir bilgiye (Polanyi 1998, vii-viii, 53–54)... Süreklilik ile değişme arasında bir denge kurma ihtiyacı hassas ve nazik bir konudur. Denge, süreklilik tarafına doğru bozulduğu takdirde ilgili toplum muhafazakârlıktan, statükonun korunmasından fanatizme kadar uzanan bir yelpazedeki çeşitli olumsuz durumlarla karşılaşabilir. Aksi olduğu, yani denge, değişme yönünde bozulduğu takdirde ise bu defa toplumsal konsensusun yitilmesi, istikrarsızlık, anomi, standartsızlık, yozlaşma, kişiliksizleşme ve yığınlaşma gibi diğer bazı nahoş durumlarla karşılaşılır. Bunların hiçbirisi, iktisadi kalkınma dâhil, hiçbir şey için göze alınabilecek şeyler değildir.

8 "Tarih Muhasebesi ve Tarih Adab-ı Muaşeret", Orman 2001 içinde, 17–45, özellikle 21–30.

Zaten bu tür dengesizlik halleri tanım gereği sosyal başarısızlık halleri olduğundan, öyle durumlarda iktisadi kalkınma başarısı diye bir şey de söz konusu değildir.

Tarihi sürecin bu özelliğinin ve süreklilik ile değişme arasındaki dengenin bozulmasının yol açabileceği olumsuzlukların ima ettiği bir bilgelik vardır. Daha önce de ifade edildiği gibi iktisadi kalkınma nihayet bir değiş(tir)me hadisesidir ve bu hüviyetiyle aslında ilgili olduğu toplumun içinden geçtiği tarihi sürecin değişme boyutunda yer alır. Böyle olunca değişmeyle süreklilik arasında kurulması gereken denge konusunda söylenenlerin ima ettiği ders onun için de geçerlidir.

Tarihi süreç ile iktisadi kalkınma arasındaki ilginç bir göstergesi de tarihi sürecin süreklilik canibinde yer alan “gelenek” meselesinin kalkınma sürecinin teorisi ve pratiğinde işgal ettiği büyük yerdir. Nitekim iktisadi kalkınmanın, özellikle 2. Dünya Savaşı sonlarından itibaren revaç bulan modernleşme teorilerinin de etkisiyle, uzun süre “geleneksel” bir toplumsal yapıdan “modern” bir toplumsal yapıya geçiş çabası ve süreci olarak algılandığı bilinmektedir⁹. Bu anlayışta gelenek, geçmişten içinde bulunulan zamana olumsuzluklar taşıyan bir katar olarak ve bu özelliğiyle kalkınmanın önündeki en büyük engel olarak görülür. Böyle olunca da geleneksel toplum ve tabii ki onun değerleri aşılması ve gerekirse ortadan kaldırılması gereken şeyler olarak görülür. Bunun yanlış bir görüş olduğu daha “gelenek” kelimesinin bu bağlamda telaffuz edilmeye başlandığı andan itibaren bellidir. Zira “gelenek”, adının da pekâlâ ifade ettiği gibi, normal olarak zamanın uzun ve sıkı testinden geçmiş, hem geçmiş hem de hâlihazırdaki nesillerin onayını kazanmış bir değerler setini ifade eder.

Bu kadar çok kişinin bu kadar uzun süre hep yanlış yapa gelmiş olduğunun kabul edilmesi ise akla ziyan bir husustur. Diğer taraftan geleneğin sosyal işlem maliyetini azaltma, sosyal performans ve etkinliği artırma ve sosyal bir regülatör olarak işleme gibi iktisadi kalkınma çabalarının başarısında önemli rol oynayabilecek fonksiyonları ise bu tarz düşünenlerin gündemine pek girmemiştir. Zamanla bu anlayışın doğru olmadığı, geleneğin sadece olumsuzluklar içeren ve ilgili toplumların sırtlarından atmaları gereken bir yük olmadığı fark edilmiştir, ama bu arada dünya çapında hem son derece gereksiz hem de hayli ağır bedeller ödenmiştir¹⁰.

9 Tipik bir örnek Rostow'un merhum Erol Güngör tarafından Türkçeye de tercüme edilmiş bulunan ünlü eseridir: W. W. Rostow (1970), *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, Çev. Erol Güngör, İstanbul: Devlet Kitapları, özellikle 4-14.

10 Geleneğin ve genel olarak tarihi mirasın farklı bir anlayışı için şu çalışmamıza bakılabilir: *Tarih Ekonomisi veya Çok Yönlü Bir Girdi Olarak Tarih*, Orman 2001 içinde, 47-82, özellikle 52-62.

Bir taraftan geleneğin tahribi sebebiyle ilgili toplumun kalıcı değerlerinin temsil ettiği son derece önemli bir kaynak seti heba edilirken, diğer taraftan zaten kaynak yetersizliğinden muzdarip olan fakir ülkelerin kıt kaynaklarının, onların paha biçilmez diğer bir kaynak setinin berhava edilmesinde kullanılması gibi yaman bir paradoksun içine düşülmüştür. İşte bu yüzdendir ki bu tür kalkınma çabalarının sonuçlarını değerlendirmeye çalışan bazı araştırmacılar da eser başlığı olarak paradoksal ifadeler kullanmak zorunda kalmıştır. *The Poverty of Progress; Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations; The Growth Illusion—How economic Growth Has Enriched the Few, Impoverished the Many, and Endangered the Planet; Promises not Kept—The Betrayal of the Social Change in the Third World ve The Modernization of Poverty gibi!*

Maalesef gelenek karşısındaki bu irrasyonel tavrın yol açtığı tahribat ve zarar, yukarıdakiler gibi sonuçları kısa vadede de görülebilenlerden ibaret kalmamıştır. Belki de daha önemlisi, anılan tavrın özellikle maceracı sosyal kalkınma pratisyenleri eliyle sosyal dokuda yol açtığı kalıcı tahribat olmuştur¹¹. Sosyal konsensusun bozulması, sosyal iletişim ağlarının hasara uğraması, ortak referanslar sisteminin çöküntüye uğraması, bireysel ve toplumsal kişilik ve özgüven kaybı gibi kolay tamir kabul etmeyen tahribatıyla bu toy ve sağlıksız tavır, böyle bir felakete maruz kalan toplumların uzun vadeli refah ve mutluluk umutlarını da sıkıntıya sokmuştur. “Kaş yapayım derken göz çıkarmak” veya “Dimyat’a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak” bu tür durumların en güzel ifadesi olur herhalde.

Görüldüğü gibi gelenek karşısında toptan olumsuz bir tavır takınmak rasyonel bir davranış tarzı olamaz. Gelenek karşısında alınabilecek en makul tavır seçici ama özenli bir tavır olabilir. Geleneğin böyle bir yaklaşımla yapılacak dikkatli ve özenli bir değerlendirmesi sonunda hala değerini koruduğu tespit edilenlerin muhafaza edileceği açıktır. Bu kategoriye girmediği düşünülen kısımların ise cepheden bir saldırıyla hoyratça tahribi yerine yeni şartlara tercüme ve adaptasyon anlamında bir *yönetime* tabi tutulması en doğru yol olur.

Son tavır bazı değerlerin heba edilmesini önlemek kadar halkın kalkınma politika ve programları için kazanılması bakımından da önemlidir. Bu yapılamadığı zaman, ilgili toplumlar, uygulanmaya çalışılan kalkınma politikaların, kendi değerlerine karşı bir saldırı gibi algılar ve böyle olunca da onlara karşı savunma durumuna geçerler.

¹¹ Sosyal çevreye karşı özensiz kalkınma politikalarının yol açabileceği sonuçların daha detaylı bir analizi için bakınız: Orman (2001), 142–156.

Halkın husumetini kazanan ve hiç olmazsa onun desteğini kaybeden bir kalkınma programının ise başarı şansı yoktur. Zaten böyle bir kalkınma çabasına gerek de yoktur, zira kalkınma halk içindir, halkın reddettiği bir kalkınma politikası ise varlık hikmetini yitirmiş demektir. Halksız kalkınma bir paradokstur.

3. Sosyal Psikoloji, İktisadi Kalkınma ve Değerler

Son nokta bizi iktisadi kalkınma ve değerler ilişkisinin sosyal psikoloji boyutuna kadar getirmiş bulunuyor. Hatırlanacağı üzere değerlerle kalkınma arasındaki dolaylı etkileşim meselesini ve yine gelenekle kalkınma arasındaki ilişkiyi tartışırken de sosyal motivasyon vesilesiyle bu konuya temas etmiştik. Genel olarak denebilir ki kalkınma ve değerler ilişkisinin sosyal iletişim ve motivasyonla ilgili her yönü sosyal psikolojiyle ilgilidir. İki alan arasındaki ilişkilere iktisadi kalkınmanın başarısı açısından bakıldığı sürece esas önemli olan da budur. Bu başlık altında bu konuyla ilgili olarak henüz irdileyemediğimiz birkaç ilave noktaya değinmekle yetineceğiz.

Kalkınmada değerlerin en çok problematik hale geldiği noktanın, ilgili politikaların halka takdim tarzıyla ilgili olduğu söylenebilir. Kanaatimce bunu aşmanın pratik bir yolu kalkınma meselesine bir pazarlama meselesi gibi yaklaşmaktır. Burada pazarlanacak olan “mal” kalkınma politikaları, pazarlamacı mevkiinde olanlar kalkınma planlamacı ve politikacıları, hedef kitle ise kalkındırılmaya çalışılan halktır. Tabiidir ki her pazarlama olayında olduğu gibi burada da uyulması gereken bazı ilkeler vardır. Yalnız hemen ilave edelim ki burada sözünü ettiğimiz ilkeler bir kısmı atasözlerine ve halk deyimlerine girecek kadar harcıâlem, bir kısmı ders kitabı malumatı kabilinden basit şeylerdir. Her şeyden önce elde satılmaya hazır bir mal olmalıdır.

Ancak bu yeterli olmayıp, daha önemlisi satılmaya çalışılan malın hedef kitlenin beklenti ve ihtiyaçlarına uygun olmasıdır. Nitekim her pazarlamacı bilir ki veya bilmelidir ki “Müslüman mahallesinde salyangoz satılmaz”. Bu özelliği taşımayan bir mal son derece kaliteli ve değerli de olsa müşteri bulamaz ve yine bilindiği gibi “müşterisi olmayan mal zayıdır” Özellikle serbest rekabetin geçerli olduğu ortamlar için geçerli bir başka ilke müşteriye saygılı olmak, başka bir ifadeyle ona “velinimet” muamelesi yapmaktır. Bunu sağlayamayan bir satıcı, malı iyi ve müşterinin ihtiyaç duyduğu bir mal dahi olsa, satışta sıkıntı çeker.

Malını beğendirme ve tabii ki satma derdi ve endişesi olan basiretli satıcıların, iyi mal teminiyle yetinmeyip müşteri çekmeye yönelik çeşitli faaliyetlere girişme ihtiyacı hissetmeleri ve mesela işyerlerine “Müşteri velinimetimizdir” gibi levhalar asmayı bile ihmal etmemeleri bu gerçeğin farkında olmalarındandır.

Bilindiği gibi kalkınma program ve politikalarının olağan “satış” veya “pazarlama” elemanları devlet görevlileridir ki bu özellikleriyle tanım gereği tekel konumuna sahiptirler. Tekel konumuna sahip olmak, çoğu kere bu konumdakileri kendi güçleri konusunda yanılgıya ve mesela “tok satıcı” gibi davranmaya sevk eder. Hâlbuki iktisada giriş ders kitapları seviyesinde dahi tekel piyasasına aşına olanlar, bilirler ki mutlak tekelinin gücü dahi “mutlak” değildir. Mesela, tekelci istediği fiyattan istediği kadar mal satamaz. Onun da kısıtları vardır ve iki şıktan birini tercih etmek zorundadır: Ya fiyatı kendisi tespit eder, o takdirde ne kadar mal satılacağını piyasa belirler, ya da satacağı mal miktarını kendisi tespit eder, o takdirde ise malın hangi fiyattan satılacağını piyasa belirler. Bu analizden iktisadi kalkınma politikaları için çıkması gereken ders, devletin gücünü kullanıyor olmanın başarı için yeterli olmadığını farkında olmaktır. Tıpkı tekelinin piyasadaki müşterileri hesaba katma mecburiyetinde olması gibi, kalkınma meselesinde devlet gücünü kullananların da alıcı veya “müşteri” konumunda olan halkı dikkatle ve özenle hesaba katmaları gerekir. Üstelik piyasa terminolojisiyle ifade edilirse, satmak istedikleri malın, yani iktisadi kalkınma hedefinin talep elastikiyeti son derece yüksektir ve yeterince dikkatli ve özenli olunamadığı takdirde büyük ölçüde müşteri kaybına yol açabilir. Başka türlü ifade edilirse, iktisadi kalkınma hizmetinin sadece arz tarafında çalışmak yeterli olmayıp, talep tarafının da ciddiyetle ele alınması gerekir. Hatta denebilir ki bu konuda esas belirleyici faktör arz cephesi değil, elastiklik derecesinin hayli yüksek olmasından dolayı talep cephesidir.

Bu başlık altında buraya kadar dikkat çekilmeye çalışılan hususların aslında kadim hakikatler olduğunu söylemek mübalağa sayılmaz. Nitekim mesela Osmanlı bilginlerinden Kâtip Çelebi daha 17. yüzyıl ortalarında toplumsal değişimle uğraşanların örf ve adetlerin bir toplumdaki öneminin farkında olmaları gerektiğini söylüyordu. Ona göre “zamanı halkının töresini bilmeyen kişi cahildir” (*Mizan*, 28). Yine ona göre, örf ve adetlerin değişmeye karşı son derece güçlü bir direnci vardır ve bu gerçeğin idrakinde olmayıp onları zorla değiştirmeye çalışanlar, hem kendilerini boş yere büyük bir tehlikeye atmış, hem

toplumsal huzursuzluklara sebebiyet vermiş, hem de gereksiz ve beyhude bir şeye teşebbüs etmiş olurlar (*Mizan*, 65–67). Bu böyledir diyordu, zira “adet, ikinci tabiattır” (*Mizan*, 32). Katip Çelebi eğer böyle durumlarda mutlaka bir şeyin yapılması gerekiyorsa bunun yumuşaklık ve ustalıklarla yapılmasını öğütlüyordu (*Mizan*, 28). Diğer taraftan o gerek bireysel, gereksetoplumsal hayatta değişmenin de adeta bir kanun olduğunun farkındaydı (*Mizan*, 77).

B. KALKINMA POLİTİKALARI

Kalkınma felsefeleriyle ilgili bölümün son paragrafında oraya kadar anlatıla gelen şeylerin aslında “kadim hakikatler” olarak nitelenebileceğini ifade ettik. Şimdi bu aynı zamanda harcıâlem hakikatlerin iktisadi kalkınma politikalarının hazırlanışı ve uygulamasında ne derece dikkate alındığını görmeye çalışacağız. Buna iktisadi kalkınma politikalarının, kalkınma felsefelerinin perspektifine yerleştirilmesi de denebilir.

Hadiseye bu açıdan bakıldığında adeta bir sürprizle karşılaşılır. Aslında buna bir skandal demek çok daha doğru olur. Zira kalkınma politikalarının neredeyse dörtte-üçünde bu kadim, bu harcıâlem ve bu açık-seçik hakikatlerin adeta sistematik bir şekilde ıskalandığı, daha doğrusu göz ardı edildiği görülür. Burada sürpriz olmayan bir taraf da vardır ki o da bu sistematik hatayı yapan kalkınma çabalarının yine neredeyse istisnasız bir şekilde başarısız olmasıdır. Sürpriz olmayan başka bir sonuç da başarılı kalkınma tecrübelerinin hemen hepsinin sözü edilen basit hakikatleri not edebilen ve dolayısıyla benzer hatalara düşmeyen örnekler olmasıdır.

Çok genel bir ifadeyle, Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi duruma göre bazen Kuzey ülkeleri, bazen Batı olarak adlandırılan ülke grubu ile Japonya ve Asya Kaplanları gibi bazı Doğu ve Güney Doğu Asya ülkeleri dışındaki kalkınma politikalarının en büyük zaafının, geleneksel değerlerin önemini idrak edememek olduğu söylenebilir. Bu idraksizlik bundan önceki başlık altında muhtemel sonuçlar olarak ifade ettiğimiz olumsuz durumların fiiliye dönüşmesine yol açmıştır. Ortaya çıkan tablo iç açıcı değildir ve burada ayrıca belgelemeye ihtiyaç bırakmayacak kadar ilgili literatürün harcıâlem malzemesi haline gelmiştir. Çok kısa ifade etmek gerekirse bu, insanlığın büyük kısmının insanlık onuruna yakışmayan hayat şartlarına mahkûm edilmiş olmasıdır.

Bu olumsuz tablonun görelî bir göstergesi de İkinci Dünya Savaşı'ndan beri harcanan bunca zamana, kaynağa ve ödenen hayli ağır bedellere rağmen Kuzey ile Güney ülkeleri arasındaki nispi mesafenin kapanmak yerine açılıyor olmasıdır. Bu trajik fiyaskonun tabii ki başka bazı sebepleri de sayılabilir; fakat diğer faktörlerin hatırı saklı kalmak kaydıyla, yani *ceteris paribus*, bu sonucun başlıca sebebinin geleneksel değerler konusunda özenli olmayan kalkınma politikaları olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tabiidir ki burada olağan iktisadi hayat ve değerler alanı ilişkisinden değil, iktisadi kalkınmayı bütünüyle bloke etme ve ona ket vurma kabiliyetine sahip olan kalkınma politikalarıyla değerler arasındaki asimetrik etkileşim ilişkilerinden söz ediyoruz.

Bu yanlışla bağlantılı ve etkileri itibariyle ona eklenilen, ama ondan daha az vahim olmayan başka bir yanlış daha vardır ki o da aynı ülkelerde iktisadi kalkınma politikalarının uygulamasında gereksiz yere zora başvurulmuş olmasıdır. İktisadi kalkınmanın halka rağmen ve yukarıdan aşağıya doğru devlet zoruyla gerçekleştirilebileceği yanılığısıdır, bu. Doğru, "zor oyunu bozar", ama şu da bir gerçektir ki "zorla güzellik olmaz". Eğer amaç oyunu bozmak ise zor pekâlâ işe yarayabilir; ama eğer amaç oyunu yapmak ise zor işe yaramaz. Bunun mevcut olumsuz duruma ekleyebildiği tek şey zaten bozuk olan yöneticiler ile yönetilenler arasındaki ilişkileri daha da kötüleştirilmesi ve aradaki uçurumu derinleştirilmesi olmuştur. Bu da kalkınma çabası içindeki ülkelerde yaygın bir manzara olan yönetenler ve yönetilenler arasındaki çatışmanın başlıca sebeplerinden biridir. Ortak hedefler için işbirliği ve ortak çabanın en çok ihtiyaç hissedildiği fakir ülkelerde toplumsal kaynakların ve enerjilerin bu tür suni ihtilaflarla tüketilip heba edilmesi hayıflanılacak bir husustur ve kaynakların en kıt olduğu yerlerde hoyratça bir kaynak israfından başka bir şey değildir. Bir kısır döngüdür bu ve zaten zor durumdaki toplumların bir yanlışlar sarmalına mahkûm edilmesi anlamına (veya anlamsızlığına) gelir.

Tabiidir ki daha iktisadi kalkınma politikalarından söz edilmeye başlandığı andan itibaren örtük olarak devletten de söz edildiğinin farkındayız, zira her tür politikanın olağan yapıcısı ve uygulayıcısı, yani öznesi devlettir. Devletin olduğu yerde ise güç kullanma ihtimali her zaman gündemdedir. Ayrıca bugün kalkınmış kabul edilen Batı Avrupa'nın merkantilist dönemi hatırlanacak olursa devletin iktisadi hayata ve bu arada iktisadi kalkınmaya öyle ya da böyle müdahil olmadığı herhangi bir dönem veya yerin olmadığı bile söylenebilir.

O halde söz konusu olan devletin iktisadi hayata müdahil olup olmaması değil, bu müdahalenin şekli, niteliği ve derecesidir. Nitekim biz de çalışmamızın buraya kadarki kısımlarında bunun bazı uygun şekillerine işaret ede geldik. Kalkınmayla bağlantılı olarak ifade edilmek istenirse önemli olan devletin bumerang etkisi yapacak tasarruflara girişmemesidir.

Daha önce devletin, değerlerini tehlikede gören halkın direnişine karşı güç kullanmasının anlamsızlığına değinmiştik. Şimdi buna teorik bir ihtimal olarak güç kullanımı yoluyla iktisadi kalkınmanın mümkün olduğunun kabul edilmesi halinde dahi bunun arzu edilir bir şey olamayacağını eklemek istiyoruz. Zira zorla ve baskıyla elde edilebilecek bir iktisadi kalkınmanın alternatif maliyeti bireysel ve toplumsal kişiliklerin kaybı veya zedelenmesi olacaktır: Zengin veya iktisaden müreffeh, ama kişiliksiz veya kişiliği tahribata uğramış bir halk! Bu kadar ağır bir maliyet karşılığında elde edilen bir faydanın, sosyal fayda ve maliyet analizi yapma yeteneğine sahip hiçbir yönetimin talebi olabileceğini sanmıyoruz. Zaten bu sadece teorik bir ihtimaldir ve cebri metotların normal sonucu sadece maliyet hanesine eklediği kalemlerdir. Diğer taraftan sosyal motivasyonun söz konusu olduğu her hususta olduğu gibi, iktisadi kalkınma konusunda da başarının normal yolu halka ve değerlerine saygıdan ve onun sonucu olarak elde edilebilecek bir şey olan gönüllü katılım, rıza ve destekten geçer. Bunun olmadığı yerde ayrıca yönetimlerin meşruiyet problemleri yaşaması gibi durumlar ortaya çıkar ki bu kaynakların hatırı sayılır bir kısmının refah ve kalkınma yerine güvenlik gibi kalkınma bakımından alternatif maliyet doğuran alanlara kayması demektir.

Diğer taraftan demokratik bir çerçevede dahi devletin diğer hususların yanı sıra iktisadi hayata müdahalesi konusunda son derece ihtiyatlı olmak gerekir. Devletin siyasi güce iktisadi gücü de eklemesi anlamına gelen bu tür müdahaleler, aşırı gücün yozlaştırıcı etkilerinin değerler dünyası üzerindeki olumsuz etkileri bakımında da mütalaa edilmelidir. Güç temerküzünün ve devlet müdahalelerinin yol açtığı çeşitli rant kovalama faaliyetleri günlük haberlerin mutlak bir konusu olmanın yanı sıra bugün iktisat teorisinin harcıalem bilgileri arasına da girmiştir. Halkın iktisadi hayata daha aktif, yaratıcı ve müteşebbis katılımı için daha geniş bir insiyatif alanı açmak üzere devletin hâlihazırda işgal ettiği birçok alanı boşaltması ve daha çok bir moderatör rolü oynamasına ihtiyaç vardır. Bu kadar basit hataların, bu kadar yaygın bir şekilde işlenebilmiş olması açıklanmaya muhtaç bir husustur, fakat

o konunun ayrıntılı bir tartışması buradaki maksadımızı aşar. Biz burada onun önemli sebeplerinden birine işaret etmekle yetineceğiz ki o da medeniyet meselesinin uzun süre Oryantalist bir bakış açısından görülmüş olmasıdır. Aydınlanma çağıyla başlayan ve 19. yüzyılda doruğa ulaşan bu anakronistik medeniyet anlayışına göre sanki insanlık medeniyet denen nesneyle ilk olarak modern Batı medeniyeti vasıtasıyla tanışmıştı. Onun öncesi pre-modern, yani modern öncesi dünyaydı ve aslında bu aynı zamanda medeniyet öncesi dünya anlamına geliyordu¹². Nitekim Batı'nın kendi Ortaçağ konusundaki imajı "karanlık çağ" metaforuyla ifade ediliyordu ve tabii ki başka toplumların daha önceki dönemleri bundan daha az karanlık olamazdı. Batı'nın modern zamanlarda elde ettiği siyasi, iktisadi ve askeri üstünlüğün sağladığı moralle desteklenen bu anlayış ne yazık ki dünyanın geri kalan kısmının kaderini ellerinde bulunduran yönetici elitlerce de paylaşılıyordu. Böyle olunca da Batı'nın başarı hikâyesi her yerde, her zaman ve herkesçe örnek alınması gereken evrensel bir model gibi (Berger 1988: 3-4; Mohamad 1997: 2), başka medeniyetlerin tecrübeleri ve değerleri ise miadını doldurmuş, işe yaramaz şeyler gibi görülmeye başlanmıştı. Batı açısından zafer sarhoşluğunun telkin ettiği aşırı ve ihtiyatsız bir güvenin, diğer medeniyet mensupları için ise yeniklik psikolojisinin yol açtığı yine aşırı ve irrasyonel bir güvensizlik duygusunun desteklediği bu yanlış ve temelsiz anlayış, daha sonraki birçok yanlışın da başlıca kaynağını teşkil etmiştir.

Bizim bu çalışma boyunca dikkat çekmeye çalıştığımız iktisadi kalkınma konusundaki yanlış tutumlar bunun örnekleri arasında yer alır. Bu anlayışın onu paylaşanların performansı üzerinde oynamış olabileceği olumsuz rolün bir karinesini bu anlayışı paylaşmayan toplumların başarı hikâyelerinde bulmak mümkündür. Nitekim Batı dünyası dışındaki ilk iktisadi kalkınma başarısı olan ve bazen "mucize" olarak nitelenen Japon kalkınmasının, başarısız örneklerden en önemli farkı işte bu noktadır: Kalkınmaya Batı modelini evrensel bir kategori gibi alarak değil, yerli değerlerden hareketle ve Batı'nınki dâhil diğer tecrübeleri kendi şartlarına adapte ederek çalışmak (Morishima 1994, 197, 200-201).

Yine bir "mucize" olarak takdim edilen¹³ ve Doğu Asya'da daha sonraki dönemlerde gerçekleşen başarı hikâyelerinin gerisinde, diğer şeylerin yanı sıra, benzer bir faktörün rol oynadığını söylemek mümkündür¹⁴. Nihayet, İslam ülkeleri arasındaki en dikkate değer kalkınma örneği olan Malezya için de benzer şeyler söylenebilir. Bunun için bu ülkede

12 Tabii ki burada yaygın, popüler ve politikacıların gündemini belirleyen operasyonel bir medeniyet anlayışından bahsediyoruz. Tabii ki gerek Batı dünyasında, gerekse dünyanın başka yerlerinde bu anlayışı paylaşmayan çok sayıda ve her seviyede insan vardı; onları tenzih ederiz.

13 "Doğu Asya Mucizesi" artık ilgili literatüre mal olmuş bir terimdir. Örnek olarak aşağıdaki iki dikkate değer eser verilebilir: World Bank. 1993. *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy*. New York: Oxford University Press, ve Stiglitz, Joseph E., ve Shahid Yusuf. (Ed.). 2001. *Rethinking the East Asian Miracle*. New York: World Bank ve Oxford University Press.

14 Bu konun bir tartışması için bakınız Berger 1988: 5-7, ve Hsiao 1988: 19-21.

yirmi küsur yıl başbakanlık yapmış olan Mahathir Mohamad'ın *Asya Değerleri Tartışması* başlıklı bir konuşmasına bakmak yeterlidir¹⁵ (Mohamad 1997) .

İktisadi kalkınma politikaları çok çeşitli şekillerde formüle edilebilir ve edile gelmiştir (Todaro ve Smith 2003, bölüm 13 ve 16). Örnek olarak kalkınmaya çalışan ülkelerin dış dünyayla ilişkileri referans alınarak adlandırılan ithal ikamesi ve ihracata dayalı modeller verilebilir¹⁶. Alternatif modellerin ve onların telif edilmiş versiyonlarının karşılıklı avantaj ve dezavantajları tartışılabilir, fakat inanıyorum ki iyi hazırlanmış ve iyi bir şekilde uygulanabilmiş her modelin bir başarı şansı vardır. Ancak hemen ilave edilmelidir ki bu şansın gerçekleşme derecesi bir modelin türünden çok, onun ilgili toplumun genel yapısıyla ve özellikle onun değerler sistemiyle kurabildiği ilişkinin başarı derecesine bağlıdır.

Buraya kadar söylenenlerden kalkınmadaki en önemli ve hatta tek faktör olarak toplumsal değerler gördüğümüz sonucu çıkarılmamalıdır. Evet, değerler önemlidir ama ilk bakışta sanılabileceği gibi *varlığı* cihetinden ziyade, *yokluğu*, daha doğrusu ihmal edilmelerinin, ama özellikle hasmane muamelelere maruz kalmalarının yol açabileceği olumsuzluklar cihetinden... Bundan dolayıdır ki burada değerlerin dikkate alınmasının sağlayabileceği faydalardan çok, onların yeterince ve gereğince not edilememelerinin yol açabileceği zararlardan söz etmek zorunda kaldık. İktisadi kalkınma politikalarıyla ilişkileri açısından ifade edilirse, denebilir ki değerlerin özenle hesaba katılması bir kalkınma politikasının başarısının en önemli faktörü olmayabilir; ama aksinin olması anılan politikaların başarısızlığının en önemli faktörü haline gelebilir. Böyle olabilir, zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi değerleri hesaba katıp kârimamanın fayda ve zararları simetrik olmayıp, zararlar lehine olmak üzere asimetriktir.

V. Sonuç

Bu çalışmada iktisadi kalkınma hadisesiyle sosyal değerler alanı arasındaki ilişkileri anlamaya çalıştık.

Çalışmada ortak bir dil ve anlayış zemini sağlamak üzere önce ilgili terimler ve kavramlar üzerinde kısa bir gezinti yaptık. Gördük ki iktisadi kalkınma meselesi, iktisadi büyüme ve kalkınmadan başlayıp insani gelişmeye kadar uzanan geniş bir anlam dünyasına sahiptir.

15 Malezya'nın iktisadi kalkınması ve genel olarak modernleşme tecrübesi ve Türkiye tecrübesiyle bir karşılaştırma için şu çalışmamıza da bakılabilir: Orman 2004, s. 123–141.

16 Bu konunun bu çerçeveyi aşan ilginç birtartışması için bakınız: Lawrence ve Weinstein 2001, 403–405.

Aynı şekilde sosyal değerler alanının da insan olma vasfının normal sonucu olan bir gerçeklik alanı olduğunu gördük. Değerler tanım gereği önemli realitelerdir ve insanların, gerek bireyler olarak, gerekse topluluklar olarak, en hassas olduğu konular arasında yer alır. Öyledir, çünkü değerler, diğer şeylerin yanı sıra, onların kişilik referanslarını oluşturur.

“Tarihçe”de bu iki alan arasındaki ilişkilerle ilgili tartışmaların çok kısa bir hikâyesini anlatmaya çalıştık ve gördük ki bu aslında çok eski zamanlarda başlayıp hala devam eden ilginç bir hikâyedir. Denebilir ki hikâyede iki alan arasındaki ilişkilere bakışta zamanla bir perspektif kayması yaşanmış ve iktisadi hayata değerler açısından bakmayla başlayan bir serüven, modern zamanlarda değerlere iktisadi hayat açısından bakmaya dönmüş olarak devam etmektedir. Bunun bir dürbüne tersinden bakma olayı olup olmadığı merakı değer bir husustur.

İktisadi kalkınma, bir sosyal değişme hadisesi olması itibarıyla çeşitli faktörlerin müdahil olduğu son derece karmaşık bir süreçtir. Bu çalışmada biz onunsadece bir yönüyle, değerler alanıyla olan ilişkileriyle ilgilendik ve gördük ki iki alan arasında her iki taraf için de fayda ve maliyetler doğuran bir karşılıklı etkileşim ilişkisi vardır. İktisadi faaliyetin de bir değer yaratma faaliyeti olduğu düşünülürse bu iki alan arasındaki ilişkilerin aslında ekonomik değerlerle meta-ekonomik değerler arasındaki bir ilişki olduğu pekâlâ düşünülebilir ve bu şekilde düşünmenin konuyla ilgili bazı temelsiz, ama yaygın değer yargılarını tashih etmek gibi bir faydası da olabilir.

Kalkınma hadisesinin son derece karmaşık bir yapıya sahip olması ve toplumsal yapı ve değerler gibi yine son derece girift ve hassas konularla ilgili olması, ona olan yaklaşımlarda dikkatli, özenli ve ihtiyatlı olmayı gerektirir. Aksi halde kalkınma çabaları filin züccaciye dükkânında gezinmesine benzeyebilir. Bu tür olumsuzluklarla karşılaşmamanın, ancak kalkınma çabalarının ve kalkınma politikalarının tatminkâr bir entelektüel donanıma dayanmasıyla mümkün olduğunu gördük. Bir çeşit bilgelik olarak nitelenebilecek olan bu donanımın bazı yönlerine “Kalkınma Felsefeleri” başlığı altında değinmeye çalıştık. Bu bazı yönler bir sosyal bilince, bir sosyal çevre bilincine yol açması beklenen bir sosyal felsefeden, bir tarih bilincine götürmesi beklenen bir tarih felsefesinden ve bir makro sosyal yönetim ya da politik iktisat bilincine kaynaklık etmesi umulan

bir sosyal psikoloji donanımından oluşuyordu. Kanaatimce bu başlıklar altında bazı kadim hakikatleri büyüteç altına almanın ve böylece onları daha iyi görünür hale getirmenin yanı sıra elde edebildiğimiz en önemli sonuç, değerler alanıyla iktisadi kalkınma politikaları arasında geçerli olduğuna inandığımız ve “asimetrik etkileşim ilişkileri” şeklinde kavramlaştırdığımız ilişki türüyle ilgili analitik tespitimiz oldu.

Eğer iktisadi kalkınma felsefeleri iktisadi kalkınma çabalarının entelektüel veya felsefi arka planını oluşturuyorsa, iktisadi kalkınma politikaları da onların normatif yapısını veya ifadesini oluşturur. Bu normatif yapının amacına, yani iktisadi kalkınmaya hizmet edebilmesi büyük ölçüde tekabül ettiği realite dünyasıyla örtüşme derecesine bağlıdır. Realite dünyasının en önemli unsurlarından birinin sosyal veya geleneksel değerler alanı olduğu ise açıktır. Eğer iki alan arasında yeterli bir örtüşme yoksa hele aralarında sürtüşme varsa, norm-realite çatışmasının olduğu her yerde olduğu gibi, burada da norm cephesinin, yani kalkınma politikalarının başarı şansı, vakaya göre durum değişmekle beraber, çok yüksek değildir. Bu açıdan bakıldığında iktisaden kalkınma çabası içinde olan birçok ülkedeki kalkınma politikalarının neden başarısız olduğu da anlaşılabilir. Yerli gerçeklerden ve değerlerden çok, Maurice Duverger’in iki kitabının başlıkları kombine edilerek ifade edilirse, en iyi haliyle halksız demokrasilerin seçimle gelen kralları konumunda olan maceraperest bir yönetici elit zümresinin fantezilerinin, hobilerinin ve fobilerinin ifadesi olan bu ülkelerdeki iktisadi kalkınma politikaları, realitelerle çatışan ve sürtüşen normların en keskin örnekleri arasında yer alır ve böyle olunca da ortaya çıkan sonuç hiç de şaşırtıcı değildir. Bu özellikleriyle bu ülkeler aynı zamanda iktisadi kalkınma politikalarıyla sosyal değerler alanı arasında geçerli olduğunu ifade ettiğimiz asimetrik etkileşim ilişkilerinin en çarpıcı şekilde tezahür ettiği yerler olmuştur.

Bu bahsi madalyonun daha iç acıcı olan diğer tarafını hatırlatarak bitirmek ve böylece buraya kadar ki yoğun eleştirilerin havaya zerk ettiği kötümserliği onun zımnen içerdiği önerinin telkin ettiği iyimserlikle dengelemek daha uygun olacaktır. Kalkınma konusunda anlatılabilecek başarı hikâyeleri de vardır ve bu hikâyelerin hemen hepsindeki ortak özellik norm-realite sürtüşmesi problemlerinin yaşanmadığı ve iktisadi kalkınma politikalarıyla değerler arasındaki ilişkilerin basiretli bir yönetim ameliyesine tabi tutulabildiği yerlerle ilgili olmalarıdır.

Kaynakça

- Baginda, Abdul Razak. 2004. *Malaysia and the Islamic World*. London: ASEAN Academic Pres.
- Bahm, Archie J. 1993. *Axiology: The Science of Values*, Amsterdam – Atalanta: Rodopi.
- Berger, Peter L. 1988. “An East Asian Development Model?” Berger ve Hsiao 1988 içinde, 3-11.
- Berger, Peter L. ve Hsin-Huang Michael Hsiao. 1988. (Eds). *In Search of An East Asian Development Model*. New Brunswick and Oxford: Transaction Books.
- Hsiao, Hsin-Huang Michael. 1988. “An East Asian development Model: Empirical Explorations”. Berger ve Hsiao 1988 içinde, 12-23.
- Isbsister, John. 1998. *Promises Not Kept—The Betrayel of Social Change in the Third World. 4th Edition*. Connecticut: Kumarian Pres.
- Lawrence, Robert Z. ve Dawid E. Weinstein. 2001. “Trade and Growth: Import-Led or Export-Led”. Siglitz ve Yusuf 2001 içinde, 379-408.
- Lemos, Ramon. M. 1995. *The Nature of Value—Axiological Investigations*. Gainesville: University Pres of Florida.
- Kâtip Çelebi. 1972. *Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ahakk*, Çev. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları.
- Mishan, Ezra. 1986. *Economic Myths and the Mythology of Economics*. Sussex: Wheatsheaf Books.
- Mishan, Ezra. [1967] 1971. *The Costs of Economic Growth*. Middlesex: Penguin Boks.
- Mohamad, Mahathir. 1997. *The Asian Values Debate*. Kuala Lumpur: ISIS Malaysia.
- Morishima, Michio. [1982] 1994. *Why Japan has “Succeeded”? Western Technology and the Japanese Ethos*. Cambridge and New York: Cambridge University Pres.
- Orman, Sabri. 2008. “Adıyaman’da Sosyal Değişme Fenomeni Üzerine Bir Deneme: Gelenekten Moderniteye (mi?)”. *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman*. İstanbul: Adıyamanlılar Vakfı Yayınları.
- Orman, Sabri. 2004. “Malaysia and Turkey: Comparative Experiences and Bilateral Relations”, Baginda 2004 içinde, 119-156.
- Orman, Sabri. 2002. *Gazalının İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.

- Orman, Sabri. 2001. *İktisat, Tarih ve Toplum*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Polanyi, Michael. [1958] 1998. *Personal Knowledge—Towards a Post-Critical Philosophy*. London: Routledge.
- Rostow, W. W. 1970. *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. Çev. Erol Güngör. İstanbul: Devlet Kitapları.
- Smelser, Neil J. ve Richard Swedberg. 1994. (Edit.). *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Stiglitz, Joseph E. ve Shahid Yusuf. (Ed.). 2001. *Rethinking the East Asian Miracle*. New York: World Bank ve Oxford University Press.
- Tawney, R. H. 1937. *Religion and the Rise of Capitalism—A Historical Study*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Todaro, Michael P. ve Stephen C. Smith. 2003. *Economic Development. 8th edition*. London and New York: Pearson.
- Vago, Steven. 1999. *Social change*, 4.B,
- Weber, Max. 1989. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Çev. Talcott Parsons. 20th edition. London: Unwin Hyman. (Anthony Giddens'in bir "Giriş"i ile birlikte).
- Wuthnow, Robert. 1994. "Religion and Economic Life", Smelser ve Swedberg (1994) içinde, 620-646.

POLİTİK İNSANDAN EKONOMİK İNSANA İKTİSADÎ KAVRAMLARI YENİDEN TANIMLAMAK

Doç. Dr. Bedri Gencer*

Modernlik ve Ekonomi

Bu makale, “metateorik” bir girişimi temsil eder. Yunancada “ötesi” anlamına gelen meta kelimesi, bir disiplinin temellerine inme, felsefesini yapma girişimini belirtir. Nitekim Schumacher (1989: 49) de ekonominin yeniden insan ve çevresinden oluşan organik zemine oturtulması girişimini “meta-ekonomi” olarak adlandırır. Ekonomik hayatı açıklamaya yönelik kavramların bizzat sorgulanmasını hedefleyen ekonomik metateori, “Ahlakî değerleri koruyarak iktisadî kalkınmayı nasıl başarmalı” türünden sorularda olduğu üzere “değer” ve “kalkınma” gibi kavramların zımnen veri alınmasına itirazla başlar. “Değer” ve “kalkınma” gibi kavramların ontolojik geçerliği sorgulandıktan sonra ancak “ahlakî değerleri koruyarak iktisadî kalkınmayı nasıl başarmalı” sorusunun cevaplandırılmaya değer anlamlı bir soru olup olmadığına karar verilebilir. Özellikle içinde yaşadığımız postmodern denen geçiş çağları, bu tür bir metateorik yönelişle mütemayizdir. Çünkü her dönüşüm süreci, mevcut çağda hâkim hayat ve inanç tarzından bir şüpheyle başlar, şüphe ise sorgulamayı beraberinde getirir.

Anakronizmle mütemayiz modernizmin etkisiyle insanlar, dünyagörüşlerini “geleneksel/modern” gibi yatay yerine “Batılı/Doğulu” veya “Hıristiyanî/İslamî” gibi dikey bakımdan ayırmayı alışkanlık haline getirmiştir. Bu ideolojik, anakronik, dikey ayırım ise, dünyagörüşleri arasındaki hakikî ayrımı gölgede bırakan yanıltıcı bir görüşe yol açar. “Zaman-yanılgısı” denen *ana-kronizm*, aslında *kronizm’in*, yani gelecek yeni dünya özlemini ifade eden eskatolojinin seküler versiyonu olarak modernizmin karakteristiği zamansal bilince vurgunun eseridir. Hâlbuki adı üstünde “dünya-görüşü” *zamansal* değil, uzaysal, kozmolojik bir paradigmaya dayanır. Dünya-görüşü, uzaysal bilinç tarafından belirlendiğine göre aynı dünyada yaşayan insanların dünyaya kökten farklı bakmaları imkânsızdır. Bu bakımdan yatay olarak geleneksel dünyagörüşü Aristo, modern dünyagörüşü Newton, postmodern dünyagörüşü ise Einstein fiziğiyle ayırt edilebilir. Bu demektir ki modern Batılı dünyagörüşü, Hıristiyan değil, Aristogil dünyagörüşünden, ta temelde Newton fiziğinin, Aristogil “ilk felsefe”

*Kocaeli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü; bedrigencer@gmail.com

anlamında fizik ve metafizikten kopuşuyla başlamış, bilahare ahlak, ekonomi vs.yi içeren Aristogil "son felsefe"den kopuşla şekillenmiştir. Hâlihazırdaki postmodern dünyagörüşü ise Einstein fiziğinin Newton fiziğinden kopuşuyla başlatılabilir.

Bu noktada dünyamızın akıbetini tayin için "postmodern'in adresi" sorusu önem kazanır. Dünyanın işlediği *geleneksel/modern* düalistik mantığına arızî duran *modern-sonrası* (postmodern) ne anlama gelmektedir? *Modern*'in lâfzen doğrudan *geleneksel-olmayan* anlamına gelişinden *modern-sonrasının* doğrudan *geleneksel* değil, ancak "geleneksele dönüş arayışındaki" anlamına geldiği mantikî sonucu çıkarılabilir. Nitekim bugün Alasdair MacIntyre gibi önde gelen Batılı filozoflarda görüldüğü gibi postmodern düşünce, geleneksel, Aristogil hikmetin yeniden keşfi arayışıyla temayüz eder. Bugün Batı'da geleneksel, Aristogil hikmete atıfla modern dünyagörüşü ve ona dayalı bütün bilim dallarının paradigmalarının sorgulanarak "yanlış giden ne?" sorusuna cevap arandığı görülmektedir. Dolayısıyla İslam dünyasının da bu arayışa katılarak bir bütün olarak insanlığın kaybettiği ortak hikmeti yeniden keşfetmek yerine modern, egemen Batılı paradigmaya ait "gelişme, kalkınma" gibi kavramları veri olarak modern ekonomiye ideolojik, İslamî bir alternatif arayışına girişmesinin anlamı yoktur.

Bu arkaplan muvacehesinde makalemizin konusu nettir. Amacımız, "politik/ekonomik insan" ayrımıyla özetlenen politikadan ekonomi veya gelenekselden modern ekonomiye geçiş sürecindeki kavramsal dönüşüm bakımından gelenekselden modern dünyagörüşüne dönüşümü tespit etmektir. Diğer bir deyişle amacımız, ekonomi bakımından düşünce ve hayat tarzındaki modernleşmenin şeceresini çıkarmaktır. Burada Frankfurt Okulu düşünürlerinin yaptığı gibi (Springborg 1990: 85) *politik*, *geleneksel*, *ekonomik* ise modern dünyayı karakterize eden olarak alınmıştır. Bundan kasıt, Latince *homo politicus* (politik insan) ile *homo economicus* (ekonomik insan) olarak ifade edilen, temel beşerî deneyim alanı olarak *politik* ile *ekonomiktir*.

Politik/ekonomik ayrışmasının kökeni, ilk kez *hükümet* ile *toplum* arasında ayrım yapan John Locke'a çıkarılabilirdi. Modern dünyaya özgü bu kronolojik ayrımın geleneksel dünyada karşılığı yoktu. Modern dünya mekanik-parçalanmış, buna karşılık geleneksel dünya organik-bütünsel bir dünyagörüşüne dayanır. Geleneksel ve modern

dünyalar arasındaki bu farkı en iyi, beşerî deneyim alanı olarak *şehir*, bu deneyim alanının disiplini olarak politika ve bunların dayandığı temel değer olarak *adalet* örneğinde görebiliriz.

Din Ekonomisinden Ekonomi Dinine

Yunanca *politika* kelimesi, *polis* (şehir) kelimesinden türemiştir. Bu bakımdan kadim Yunan'da *homo politicus*, İbni Haldun ve Kınalızâde (2007: 136) gibi İslam âlimlerinin aktardığı gibi temel yapısı (*constitution*) bakımından *medenî*, yani "ihtiyaçlarını karşılamak için hemcinsleriyle toplu halde yaşayan insan" anlamına gelir. Aristo'nun *master science* olarak tanımladığı *politika*, modern dünyada *deskriptif* ve *normatif* olarak ayrılan sosyal ve siyasal bilim ile ahlak ve siyaset felsefelerini birleştiren bütünsel "şehirselleşmiş yaşamın bilgisi" anlamına geliyordu (Nederman 1991: 184, Salkever 1981). Aristo'yu izleyen Kınalızâde'de görüleceği gibi, "the management of a household/tebiri menzil" anlamına gelen *ekonomi*, bu politik bilginin bir parçasıdır (Singer 1958). Finley (1985), Weber, Hasebroek ve Polanyi'ye dayanarak kadim Yunan ekonomisinin toplumda gömülü olduğu tespitini yapar. Oysa modern Lockegil hükümet/toplum ayırımına dayandığından bu tespit bile Yunan şehrinin realitesini tam yansıtmaz. Kadim Yunan'da ekonomi, toplumda değil, ekonomi ve toplumun her ikisi ahlakî-temelli şehir yaşamışında gömülüydü (Rahe 1984).

Bu, en iyi *ekonomi* ve *politika* kelimelerinin semantik ilişkisinde görülür. Geleneksel dünyagörüşünce insanların barışı gerçekleştirmek için yaşadıkları moral bir evreni temsil eden *mekânın*, nicelikten çok niteliğine önem verilir (Tuan 1988, Boys-Stones 1998). Roy (1999)'un gösterdiği gibi Yunanca *politika* kelimesinin türediği *polis* (şehir) ile *ekonominin* türediği *oikos* (ev) ve *dünya* arasında mahiyet değil, sadece ölçek farkı vardır. Eliade (1974)'nin gösterdiği gibi, ev, şehrin, şehir de dünyanın merkezi (*axis mundi*) veya küçültülmüşü (*microcosm*) olarak düşünülmüştür. *Ekümenik* (evrensel) kelimesinin *oikos* kelimesinden türemesi bunu net olarak gösterir. Bir ev, içinde yaşayan ailenin *dünyası*, dünya da insanlık ailesinin (*familia humana*) yaşadığı ev olarak düşünülmüştür. Bu bakımdan Frankfurt Okulu düşünürlerinin yaptığı *kronolojik*, nitel ayırımına karşılık Marx ve Weber gibi klasik sosyologlar, kadim Yunan'da *homo politicus* ile *homo economicus*'un temelde aynı aile ve topluluğun mensubu insanlar arasındaki iş bölümünü belirten bir *bölgesel* ayırım olduğuna dikkat çekmişlerdir (Springborg 1990: 85).

Yunan örneğinde geleneksel ahlak-politika-ekonomi ilişkisi, sosyal düzenin dayandığı temel değer *adaletin* anlamında en somut görülür. Teodisi probleminden kaynaklanan iktidar politikasıyla karakterize modern dünyada *adalet*, aslı, küllî anlamını kaybederek *düzen*, *özgürlük* ve *eşitlik* kavramlarına parçalanmıştır. Hâlbuki geleneksel dünyagörüşüne göre *özgürlük* ve *eşitlik*, *adalette* tecessüm eder. Doğuştan, hemcinslerinden özgür bir varlık olarak dünyaya gelen insanın gayesi, bu doğal “özgürlükte eşitliği” kültürel ortamda da korumaktır. Kültürel ortamın getirdiği sosyal tabakalaşma olgusu, bu özgürlüğe gölge düşürerek insanlar arasında bir tahakküm ilişkisine yol açabilir. Bu yüzden “özgürlükte eşitlik” olarak tanımlanan *adalet*, ancak insanları ihtiyaçlarından dolayı başkalarının tahakkümü altına girmekten koruyacak bir ekonomik eşitlikle sağlanabilir. Hak (*due*) kavramının lâfzen *borç* (*debt*) anlamına gelişi, *adaletin* ekonomik özünü en somut gösterir (Gelinas 1970: 155–56). Bu yüzden Aristo'nun öğrettiği gibi *adl*, toplumda üretilen ortak serveti paylaştırarak (*distribution*), ortak refahı sağlamaktır (Manicas 1977, Mathie 1987).

Şu halde *adalet*, *refahta* tecessüm eder. Modern dünyada *adalet* ile birlikte *refah*, *fakr* (yoksulluk) ve *gınâ* (zenginlik) gibi kavramların anlamları da bulanmıştır. Sumner (1995) gibi bazı yazarlar, *refahın* subjektifliğini belirtse de geleneksel dünyada *common wealth* (ortak refah) deyiminin de belirttiği gibi *refahın* somut bir ölçüsü vardır. Muallim Nâcî (1308: 441), *Lûgat-ı Nâcî*'de *refahı*, geçim darlığının zıddına “geçim genişliği” olarak tanımlar. Bu itibarla *refah*, halkın deyimiyile “nâmerde muhtaç olmadan maddî ihtiyaçlarını karşılama, insanca geçinme durumu” olarak tanımlanabilir. Kanaatimce İngilizce *weal*, Türkçede “kaygısızlık” anlamına gelen *afiyyet*'e, *wealth* ise *refah*'a tekabül eder. Türkçede “azıcık aşım, kaygısız başım” deyimiyile, bu *refah/afiyyet*, “Karnı tok, sırtı pek” deyimiyile de *refah/adalet*, iktisadî/siyasî *adalet* ilişkisini en iyi özetler. Buna göre ancak nâmerde muhtaç olmadan yaşayan, karnı tok, müreffeh bir insan, başkalarına karşı sırtı pek, başı dik, özgür, eşit ve kaygısız olarak kendini hisseder. Osmanlı'da olduğu gibi geleneksel dünyada “kerim devlet” olarak görülen adil padişahın misyonu, “Allah'ın vedî'a”sı olan tebaayı, Allah'ın kullarını nâmerde muhtaç etmeksizin refaha kavuşturma (*terfih-i raiyyet* veya *ibâdillâh*)dır.

Sosyal bakımdan “tebaanın refahı” anlamına gelen *adalet*, mülkün (ülke düzeni) temelini oluşturur. Aristo'ya dayandırılan ünlü dâire-i adliye (*adalet dairesi*), *adalet* ilkesinin bu sosyal anlamını formüleştirebilir.

“*Adldir mûcib-i salâh-ı cihân / Cihan bir bağdır, divarı devlet / Devletin nâzımı şerî’atdır / Şerî’ate olamaz hiç hâris, illa mülk / Mülk zabt eyleyemez, illa leşker / Leşkeri cem’ idemez illa mal / Malı cem’ eyleyen ra’iyyetdir / Ra’iyyeti kul eder padişah-ı âleme, ‘adl’* (Itzkowitz 1980: 88). Bu formüle göre tebaanın refahı, verimliliğini, bu da hükmen padişahın mülkü sayılan ülkenin ümrânını sağlar. Böylece adalet ilkesi, Batı’daki mutlakîyetçi monarşi devrinde “kameralizm” veya “aydın despotizmi” denen siyasî felsefenin gereği olarak belirir. Osmanlı siyasetinin empirik beğeleri ıslahatname ve adaletnamelerin sebebi, bu padişahî terfih misyonunun ihmalidir. Osmanlı sultanları, zaman zaman, kadı ve diğer görevliler tarafından reayaya mesai ya da yasadışı erzak tedariki dayatıldığı ya da vergi ve para cezaları oranlarının keyfî olarak arttırıldığı durumlarda yayınladıkları *adalet-name* denen fermanlarla zulme müdahale ederdi (İnalçık 1997: 75, 91).

Geleneksel dünyagörüşü, *beden ve uyum* kavramlarıyla anlatılan organisizmle temayüz eder. Bu ilişkinin başlıca iki tarafı vardır: Allah ve varlığının ve kudretinin *alâmetini* oluşturan *âlem*. Âlem, ikiye ayrılır: Âlem-i Kübra (makro-kozmos) denen *dünya* ile Âlem-i Suğra (mikro-kozmos) denen insan. Böyle bir bakış açısı, Hoffman (2005)’in gösterdiği gibi, aslında modern Kartezyen düalizmi yansıtan, modern ekonomik paradigmaya alternatif iddiasıyla ortaya çıkan “insan-merkezli” ve “tabiat-merkezli” çevrecilikler arasındaki dikotomiyi aşma imkânı sağlar. Bu bütüncül perspektife göre insan, Allah ile makro kozmos arasında bağı oluşturur. Schumacher (1989: 49)’de de geçtiği gibi geleneksel dünyagörüşüne göre insan, Allah’ın suretinde (*imago dei*) ve yaratılış sürecinin sonunda âlemin özeti (*microcosm*) olarak yaratılmıştır (Wayman 1982). Allah ile büyük ve küçük âlem arasında büyük uyum, bu ilişkiye dayanır.

Bu ilişki, aslında beşerî *ihtiyaçtan* kaynaklanan bir alışveriş ilişkisidir. Çağımızın önde gelen bilgini A. N. Whitehead’in yaratılışın bir süreç olduğunu keşfiyle tekrar gündeme gelen *inayet (providence)* kavramının da belirttiği gibi (Gilkey 1963), küçük ve büyük bütün âlem, Allah’a muhtaç olarak yaratılmıştır. Kınalızâde (2007: 136)’nin de Aristo’ya uyarak dile getirdiği gibi insan, muhtaç yaratılmış bir varlıktır. Bu *ihtiyaca* binaen insanlar, Ziya Gökalp (1976: 1/58)’in de ifade ettiği gibi, tasavvufî şiirde “Bezm-i Elest” olarak geçen ‘Adn cennetinde yapılan ahitle (*testamentum*) Allah’ı Rableri olarak kabul etmişlerdir.

Adam Smith'in *The Author of Nature* (Kleer 1992, Viner 1927, 1972) kavramıyla belirttiği gibi Rab, "âlemi besleyip büyüten, ihtiyaç mercii" demektir.

Ekonomi, basitçe "ihtiyaçları karşılama yolu" olarak tanımlandığı takdirde din, insanın maddî ve manevî bütün ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle kurtuluşunu sağlayan "ilahî bir ekonomi" olarak görülür. "Ekonomi olarak din" anlayışını Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman, bütün dinlerin aydınlarında görmek mümkündür (Meeks 1989, Nelson 1991; 2002, Beed 2006, Friedman 1975). Arapça *din* kelimesinin *deyn* (borç) ve *dünya*, keza *çiftçilik* anlamında *filâhat*'in *kurtuluş* anlamına gelen *felah* ile etimolojik ilişkisi de bu konuda bir fikir verir (el-Ezdî 2005: I/821–22). Namık Kemal'in de dikkat çektiği üzere (Tansel 1967: IV/645–47), hem *hak* (debtum, borç), hem de *vazife*, yani hem *alacak*, hem *verecek* anlamına gelen *hak* kavramının Batılı dillerdeki karşılığı *right* veya *droit* kelimesi, Allah ile insanlar arasındaki ticarî ilişkinin, büyük alışverişin temelini oluşturur.

Vatanları cennetten sürüldükleri gurbet yurdu dünyada insanlara ihtiyaç duydukları, *hak* ettikleri *dini* veren Allah'ın bunun karşılığında istediği, *ahde vefadır*. Rabbinin nimetlerine erişen insandan beklenen ahitle kurulan ticarî ilişkinin gereğini yapmak, *ahde vefa* göstermektir. Vefa, sözleşmenin veya borcun tam karşılığını vermek, ödemek demektir. Bunun *hesabı* (*din*) ise ahirette görülecektir. Kutsal Kitaplara özellikle Kur'ân-ı Kerim'e bakıldığında Allah/insan ilişkisinin hep ticarî, ekonomik terimlerle anlatıldığı görülür. İnsanları kurtuluşa, felaha götürecek bir ticaret, Allah'ın müminlerden cennet karşılığında nefislerini ve mallarını satın alması, Allah'ın ayetlerini az bir bedel karşılığında satış, kazanç, kâr, zarar ve iflas, hesap, bilanço, sermaye vs. Daha önceki peygamberlerin çeşitli mesleklerine karşılık son din İslam, Mekkeli bir tüccar Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından kurulmuş, Bağdatlı bir tüccar İmâm-ı Âzam tarafından şekillendirilmişti. Bu şekilde lâfzen "barıştırmak" anlamına gelen İslam veya genel anlamda din ile ticaret arasındaki ilişki açıkça görülür. Nitekim Aristo'dan Smith'e filozoflar da ticaretin barışçıl işlevine dikkat çekmişlerdir (Calkins 1998, Stanley 1983, Friedman 2006b: 41).

Organisizmle karakterize geleneksel dünyagörüşünce gerek evren, gerekse de topluluk, ilahî ve beşerî bedene benzer birer beden olarak tasavvur edilir. Bu beden, okumayla anlamı çözülecek işaretlerden oluşan bir *metin/kitap* sayılır (Barkan 1975). Bu telakkiye göre dünya

ile insanın tabiatı (anatomi) ve işleyişi (fizyoloji) arasında mahiyet değil, sadece derece farkı vardır. Bir şehri oluşturan topluluk, tek bir insan bedenini temsil ettiğinden ekonomiyi de içeren politik hayatın kuruluş ve işleyişi, insan bedeninin kuruluş ve işleyişine benzer. Örneğin *organizasyon* kelimesi aslında bedene ait *organ* kelimesinden gelir (Cheung 2006). Bu yüzden politikayı ve ekonomiyi de içeren genel anlamda sosyal ilkeler, tıbbî ilkelere dayanır. Nitekim kadim dünyada *hikmet* kelimesi, hem organik, hem inorganik dünyanın bilgisi, yani modern terimlerle hem felsefe ve fizik, hem tıp ve biyoloji anlamına gelir. Aristo, İbni Sina, Descartes ve Locke gibi isimlerde görüldüğü gibi, hekim, hem insan bedeninin, hem de sosyal dünyanın bilgisine sahip kişi anlamına gelir (Milton 2001).

Makro-kozmos evren ile mikro-kozmos insan arasında mevcut kozmolojik uyumu vurgulayan Paracelsus (1493–1541)'un risalelerinde görüldüğü gibi Batı'da geleneksel, Aristogil dünyagörüşü, orta ve yeni çağların ekonomik anlayışında baskın oldu. Geleneksel-Osmanlı dünyagörüşünün aynası *Ahlâk-ı 'Alâî'*de Kınalızâde (2007: 479), ülke halkını beden ve bunun başını temsil eden olgun padişahı, usta bir tabibe benzetir. Tabip, beden hastalıklarının kaç ve belirtilerinin ne ve ilaçlarının ne kadar olduğunu bilmelidir. Aynı şekilde padişah, ülkenin mizacının sıhhati -ki i'tidal sınırında olmasından ibarettir-nedir ve hastalığı -ki i'tidalden i'tilale ve insılahtan ihtilale çıkmaktı-neyle olduğunu ve tekrar aslı i'tidale ve hakikî insılahına hangi tedbirle döneceğini bilmelidir. Burada kullanılan, beden/ülkenin sıhhatini belirten ve Türkçede "ölçülülük" denilen *i'tidal* kelimesi Arapça *'adl* kökünden gelir. Arapçada *'adalet* ('a-d-l) kelimesiyle *sıhhatin* zıddını belirten *illet* ('a-l-l) kelimesi arasındaki etimolojik akrabalık da bu semantik ortaklığı gösterir. Bu yüzden Paracelsus gibi geleneksel Avrupalı bilgiler, insan bedeninde olduğu gibi politik-ekonomik hayatta da *sıhhat* anlamına gelen *uyum* ve *denge* (*harmony and equilibrium*) öngörür (Clement 2003).

Ancak geleneksel Aristo fiziğinden kopan Newton fiziğinin yükselişiyle Avrupa'da politik-ekonomik felsefenin dayandığı beden tasavvuru etkisini kaybetmeye başladı. Onun sonsuz kozmoloji fikrine dayalı teorilerinin etkisiyle insan bedeni gittikçe genişleyen evreni kuşatmaktan aciz bir hapisane olarak görülür hale geldi. Aydınlanma döneminde Tanrı ile âlem-i kübra ve âlem-i suğra arasındaki uyumun kaybıyla insan hem Tanrı, hem de tabiat karşısında kendini buldu. Böylece tipik olarak Newton'da görüldüğü gibi Aydınlanma bilimi,

bu özne/nesne düalizmine dayandı. Bu, aslında felsefî terimle bir *düalizmden* çok gerilim ve tahakküm rekabetine yol açması mukadder bir *dikotomi* anlamına geliyordu. Bu, belki de en somut Yunanca *ekonomi* terimindeki anlam değişikliğinde görülebilirdi. Küçük ve büyük âlem arasında uyum fikrine dayalı geleneksel dünyagörüşüne göre ekonomiyi de içeren politika, *tedbir* veya modern dünyada *işletme* terimiyle anlatılan, evin, şehrin veya ülkenin rutin ihtiyaçlarına bağlı işleri görme faaliyetini belirtir. Jefferson ve Thoreau gibi Amerikan kurucu liberallerinin de tekrarladığı “En iyi hükümdar, en az yönetendir” kadim düsturu, bu gerçeği yansıtır.

Ancak Rousseau'nun *ekonomi* terimini etimolojik izah tarzında bu bakışın, dünyagörüşünün değişmeye başladığı görülür. Singer (1958: 32)'in dikkat çektiği gibi Yunanca *oiko-nomia*, hem yönetim sürecinin tasvirini belirten *tedbir* (*nemein*), hem de Osmanlıcada *ilm-i tedbir-i menzil* kavramıyla anlatıldığı gibi yönetim sürecinin değerlendirileceği normları, yani yönetim *ilmini* belirten *ilim* veya *kanun* (*nomos*) olarak *deskriptif* ve *normatif* çift anlama sahiptir. Hâlbuki Rousseau, *nomia* kavramını, sadece *normatif* boyutuyla *kanun* (*nomos*) olarak aktarır (Hutchings 2007: 177). Burada bir şey hakkındaki bilginin ona hâkimiyet sağlayacağını öngören Bacon'ın ünlü “bilgi iktidardır” düsturunun, epistemolojik mutlakiyetçiliğin Aydınlanma bilimine yansıması görülür. Aydınlanma zihniyetine göre tabiat, artık insanın bir parçası olduğu, içinde yaşadığı *organik* bir çevre yerine onun dışında konumlandırılmış, sırları çözülecek, fethedilecek, sömürülecek bir *inorganik* alan haline gelmiştir.

Batılı dünyaya bakış tarzındaki bu değişimin ana sebebi, teodisi idi. Mutlak ilim, kudret ve hayır sahibi bir Tanrı'nın egemenliği altındaki dünyada ortaya çıkan şer, çile olgusu nasıl açıklanacak, “kula kulluk” nasıl önlenecek? Avrupa'da teoloji, politika, ekonomi ve sosyoloji gibi bütün disiplinler, teodisi problemine çözüm arayışından doğmuştu. Augustine, Descartes ve Hobbes'un teoloji, felsefe ve politika sayesinde teodisiyi aşma arayışı, Adam Smith'in ekonomi tasavvuruyla yeni bir boyut kazandı. Çağımızda yapılan araştırmalarla gerek Newton'ın, gerekse de Smith'in teorilerinin arkasındaki bu teolojik güdü, tamamen keşfedilmiştir (Redman 1993, Waterman 2002, Kleer 1992, Klay 2003, Hill 2003, Viner 1972).

Stephen Toulmin (1992), kozmopolisi “modernliğin gizli gündemi” olarak tanımlar. Batı'da başlıca Augustine ile başlayan teodisi

problemini aşma arayışının gayesi, doğal ve beşerî düzenlerin birleştiği bir kozmopolisi yeniden keşifti. René Descartes (1596–1650) ve Isaac Newton (1642–1727)'un temsil ettiği mekanistik evren görüşünün esprisi burada yatar. Fiilen ilahî iradeden bağımsız, mekanik olarak işleyen doğal düzen gibi şer ajanı insanların iradesinden bağımsız olarak kendi kendine işleyen bir beşerî düzen kurulmalıydı. Kozmopolis, Newton'un tabiat görüşü uyarınca akılcı bir düzende işleyen evrensel toplum anlamına gelir artık. Teodisi problemine yeni bir karşılığı oluşturan bu mekanistik adalet anlayışı, Montesquieu örneğinde görüldüğü gibi, XVIII. asır Aydınlanma düşüncesini karakterize eder (Mason 1975).

Adam Smith, aranan, bu mekanistik olarak adil beşerî düzeni, "pazar" da bulur; onda ekonomik faaliyetin temel ortamı olarak "hane"nin yerini modern "pazar" alır. "Modern" diyoruz, çünkü Macpherson (1988: 46–61)'un kategorize ettiği gibi, temelde geçim mantığına dayalı hane ekonomisi çağında da mal ve hizmetlerin mübadele edildiği basit bir pazar görülür. Osmanlı'da olduğu gibi burada *narh* denen fiyat tespiti gibi yollarla ekonomiyi düzenleyen, hakkı dağıtan bir otorite bulunur. Ancak "mülkiyetçi" olarak tanımlanan modern pazarın karakteristiği, bir otoriteden azade olarak fiyatlandırıcı bir mantıkla kendi kendine işlemesidir. Liberalizm ve kapitalizmin sloganı haline gelen *laissez-faire* (bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler), bu otorite reddini ifade eder.

Viner (1972)'in gösterdiği gibi, Smith için pazar mekanizmasının "görünmez eli", Tanrı'nın İnyet Eli'nin yerini alır. Artık onun için adalet, asırlardır aranan "doğal yasa"yı temsil eden (Haakonssen 1989) pazar yasalarıyla sağlanacaktır. Varsayımına göre öz-çıkarları gereğince hareket eden "ekonomik insan"ın rasyonel tercihiyle fiyatların belirlendiği bir pazar mekanizması herkesin yararına işleyerek mutlak adaleti sağlayacaktır. Daha derinden bakıldığında Batılı modernleşme sürecinde ortaya çıkan "özel/kamusal"a paralel gerçekleşen "hane/pazar" ayrışması, "kutsal"ın kaybıyla ortaya çıkan "mukaddes/profan" ayrışmasının yansıması olarak görülebilirdi.

Eliade (1974)'nin gösterdiği gibi geleneksel dünyada ev, İslam'da cami için kullanılan *beytullâh* (Allah'ın evi) deyiminin de belirttiği gibi, *mabet* olarak görülür. Çağımızda Pierre Bourdieu'nun keşfettiği gibi kapitalistik pazaryeri, ev ve mabet gibi kutsanarak "kurtuluş emtiası"nın pazarlandığı mekânlar haline getirilmiştir (Rey 2004).

Bizim daha önce tespit ettiğimiz gibi (Gencer 2007), Arapçada *medeniyet*, *medine* (şehir), bu da *din*'den gelir. Arapçada "âşe (yaşadı)/ma'îşet (yaşam yeri ve tarzı)" kelimelerinin ilişkisinde olduğu gibi, *din* kökünden -morfolojik terimlerle *mîmî masdar* ve *mekân ismi* kalıbında- türeyen *medine*, "dini yaşama yeri ve tarzı" anlamına gelir. Buna karşılık Batı'da Westphalia'nın ardından krize giren din, medeniyete dönüşmüş, *medeniyet*, bizzat *din* haline gelmiştir. Modern ekonomi ise "modern hayat tarzı" anlamına gelen medeniyetin gövdesini oluşturdu. Walsh (1984: 132), "bilim, teknik ve ekonomiyi modern dünya görüşünün seküler teslisi" olarak tanımlar. Onlara göre *bilimcilik*, mutlak ilim, *teknikçilik*, mutlak irade, *ekonomcilik* ise evrensel saadet sunma vaadi anlamına geldi. Becker (2003), Aydınlanma filozoflarının, *ilerleme* ile Hıristiyan kefareti (*redemption*) kavramını sekülerleştirdiklerini tespit etmiştir. *İlerleme* ise ekonomik *büyüme* (*growth*) kavramında tecessüm etti. Büyüme, basitçe "vatandaşların net çoğunluğu için hayat standartlarını yükseltme" olarak tanımlanabilir (Friedman 2006a, 2006b). Bell (1978: 237), ekonomik büyümenin ileri sanayi toplumlarının seküler dini haline geldiğini belirtir.

Böylece Tanrı/âlem arasındaki büyük ontik uyumun bozulması sonucu araçlarla amaçlar yer değiştirdi. "Medeniyet olarak din" yerine "din olarak medeniyet" anlayışında olduğu gibi, "ekonomi olarak din" yerine "din olarak ekonomi" anlayışı egemenlik kazandı (Nelson 2002, Beed 2006, Long 2000, Friedman 1975).

Bu dönüşüm sonucu beşerî deneyim alanı olarak *şehrin* yerini soyut bir *toplum*, ekonomik faaliyetin ortamı olarak hanenin yerini *pazar*, bu deneyim alanının disiplini olarak *politikanın* yerini *ekonomi* ve bunların dayandığı temel değer olarak *adaletin* yerini *refah* aldı. Aristo'ya uyarak Kınalızâde (2007: 135)'nin bildirdiği gibi *adalet* kavramının iki boyutu vardı: *Paylaştrıcı* ve *düzeltilici* adalet ki bunlar *nesafet* ve *adalet* olarak da ayrılabilirdi. *Refah* ve *nesafet* anlamına gelen *paylaştrıcı* adalet, bir toplulukta üretilen servetin herkese gruba katkısı nispetinde, *liyakat* ölçülünce paylaştrılmasıdır. Aristo'ya göre *düzeltilici* adalet ise bireyler arasında cereyan eden alım-satım, borç verme-ödünç alma gibi ekonomik muameleler ve hırsızlık, zina gibi gayrimeşru eylemlerde, kısaca "değişimde adalet"i sağlamaya yönelik düzeltilici bir ilke olarak işler. Bu durumda adalet, eşit değerleri değiştirme, muamelenin öncesi ve sonrasında eşit miktara sahip olma anlamına gelir.

Ancak bu mübadelede farklı cinsten ürünlerin değerlerinin eşitliğinin nasıl belirleneceği problemi gündeme gelir. Aristo'ya göre doğal olmayan sınırsız servet kazanımının önünü kesmek için malların kullanım değeri yanında pazarda parayla belirlenen mübadele değeri, hakkaniyete uygun bir şekilde kontrol edilmelidir (Manicas 1977: 106). Kınalızâde (2007: 137), filozofların parayı, alışverişte "adil aracı" olarak tanımladığını, ancak bu "suskun adil" in bir "konuşan adil", yani padişah tarafından desteklenmeye muhtaç olduğunu belirtir. Bu yüzden Doğu'da olduğu kadar Batı'da da XV. yüzyıla kadar zımnen veya sarahaten paylaşımcı ve düzeltici adaletin birliği kabul edilmiş, bu doğrultuda orta çağlar Avrupa'sında ve Osmanlı'da *narh* denen "haklı fiyat" anlayışı, herkese sosyal konumuyla orantılı bir refah sağlarken ekonomik rantları bertaraf etmiştir.

Adam Smith, eserinde her iki adalet türünden bahsettiği halde bunları uzlaştırmaz. O, emek değer teorisinde paylaşımcı adaleti savunduğu halde pazarda düzeltici adaleti savunur. Böylece "refah"ın anlamı da değişir. Onun *The Wealth of Nations* adlı eseriyle refah, geleneksel anlamını kaybederek pazar mekanizmasında işleyen "görünmez elin inayeti" ile sağlanacak servete, ortak *refah*, ulusların veya soyut bir toplumun *servetine* dönüşür. Böylece Avrupa insanı için maddî servet kazanımı, şer problemini aşmanın, manevî kurtuluşun başlıca yolu olarak görülür hale gelir.

Felah Ekonomisi

Ekonomik paradigmanın modernleşmesini görmenin en iyi yolu, "ekonomik davranış" kodunun değişim sürecine bakmaktır. Ekonomi, basitçe "ihtiyaçları karşılama disiplini" olarak tanımlandığından ekonomik paradigmanın geleneksellik veya modernliği, ta temelde "ihtiyaç" ve buna bağlı "kurtuluş" terimine yüklenen anlamca belirlenir. Walter A. Weisskopf (1975, 1965: 80) ve Ivan Illich (1978, 1992)'in dikkat çektiği gibi, insanlarla hayvanlar arasında ortak açlık gibi fizyolojik ihtiyaçlar, *dürtü, iştaktır* (Ayrıca, Poffenberger 1950). Hayvandan farklı olarak insan nefsinin sınırsız *arzuları*, biyolojik kısıtlamalarla karşılaştığında hayatı sürdürmek için lüzumlu şeylere ihtiyacı belirten makul *isteklere* dönüşür.

Bu bakımdan *ihitiyaç*, insana özgü bir lüzumu, tatmin arayışını belirtir. Muallim Nâcî (1308: 339), *hâcet*'i, "insanın muhtaç olduğu şey, lüzumlu husus" olarak tanımlar; "arz-ı hâcet, taleb-i hâcet, is'âf-ı hâcet"

deyimlerinin gösterdiği gibi. Hem hayvan, hem insan için açlık dürtüsünden, iştahından söz edilebileceği halde hayvanın değil, ancak insanın “arz-ı hâcetinden, taleb-i hâcetinden” söz edilebilir. “Ekonomi olarak din” tasavvurunca insanın nihaî gayesi, ruhun açılımını kısıtlayan nefsin arzularını, iştahları aşarak felah yolunda manevî ihtiyaçlarını karşılamaktır. *Felah* denen hakikî özgürlüğün yolu, “kanaat, tükenmez hazinedir” sözünün de belirttiği gibi, maddî ihtiyaçlardan *kanaat* kavramıyla belirtilen kısmî ve *fakr* kavramıyla belirtilen tam kurtuluştan geçer. Arapça *felah*, Türkçe *kurtuluş* ve İngilizce *salvation* kavramlarından çok daha kapsamlı bir anlama sahiptir. Arapçada kök *felh* kelimesi, “yarma” anlamına gelir; *fellâh* (çiftçi) ve *filâhat* (çiftçilik) kelimeleri, toprağı yarmakla ilgilidir (el-Ezdî 2005: I/649). Mecazen ise *felah*, dünya hayatında insanın nefsi emmâresinin karşısına çıkardığı sayısız engel ve tuzağı, zorluğu yararak hedefine ulaşması, *kurtuluş*, *başarı* ve *zafer* anlamına gelir. Bu bakımdan *felah*, *kurtuluş* ve *özgürlük* anlamlarını kapsar. Maddî geçim yolu olarak çiftçilik ile manevî kurtuluşun birleştiği *felah*'ın bu küllî anlamını Mormonlar gibi birçok geleneksel toplulukta görmek mümkündür (Dyal 1989).

Şimdi, geleneksel-İslamî insanın ne tür ekonomik davranış kodlarıyla felaha ulaşmaya çalıştığına bakalım. Bu süreç, başlıca “iktisat, kanaat, zühd, fakr” kavramlarıyla derecelendirilebilir. Geleneksel dünyagörüşünün karakteristiği kozmik uyum anlayışınca tüm beşerî davranış gibi iktisadî davranış da ahlakta temellendirilmiştir. Geleneksel dünyada *tedbir-i menzil* anlamına gelen *ekonomi* disiplininin dayandığı, insanı felaha götürecek rasyonel ekonomik davranış kodu, *iktisat* (*thrift*) kavramıyla anlatılır. Bu, insanın kaynakları ancak ihtiyacını giderecek kadar, ölçülü harcaması, bunun zıddı *israf* ise harcamada “aşırıya kaçma” anlamına gelir.

Modern dünyada *iktisat* ve *israf*, kriteri belirsiz değerler haline gelmiştir. Hâlbuki geleneksel dünyada *değerler*, ahlakın teorik-değersel ve pratik-davranışsal boyutlarının birleştiği “fazilet ve reziletlerde” tecessüm ettirilir. Aristo'ya uyarak Kınalızâde (2007: 99), *huyu* (*hulk*), insandaki psikolojik yönelişleri standart hale getiren bir meleke olarak tanımlar ve buna göre iyi huyları, *fazilet* (*virtue*) kötü huyları *rezilet* (*vice*) olarak ayırır. Bu bakımdan *iktisat* ve *israf*, iyi ve kötü huylar, fazilet ve reziletler olarak somutlaştırılır. Hz. Peygamber, “akan bir nehrin kenarında bile abdest alırken ihtiyaçtan fazla su kullanılmaması” tavsiyesiyle *iktisadın* ideal ölçüsünü verir (el-Müttakî 2004: IX/144).

Yeryüzündeki her şeyi fiyatlı bir meta' olarak algılayan modern insanın havsulasını zorlayan bu ölçü, kâinattaki mutlak denge anlayışından kaynaklanır. XVIII. yüzyılda revaç bulan "tabiatın ekonomisi" taraftarlarına göre bitkiler karbona ihtiyaç duyup oksijen çıkardıkları halde hayvanlar oksijen alıp karbon çıkarırlar (Hutchings 2007: 177).

Buna göre *israf*, kâinattaki bu mutlak dengeyi bozacaktır. *İktisadın* ilerisinde *kanaat* kavramı yer alır. Geleneksel dünyagörüşünü temsil eden Kınalızâde (2007: 109), *iffet* altında toplanan güzel huylardan *kanaati* (*temperance*) şöyle tanımlar: Nefsin yiyecek, içecek, giyecek gibi ihtiyaçlarını gidermede az ile yetinip çoğu istememesi. Gene *iffet* kategorisine giren faziletlerden *hürriyeti* ise şöyle tanımlar: Nefsin malı güzel yollardan kazanma ve güzel yerlere harcamaya, kötü yollardan kazanma ve çirkin yerlere harcamadan kaçınmaya gücü yetmesi. Geleneksel literatürde nadir bulunan bu *hürriyet* tanımında yatan *espri*, "iktisadî zincirlere esaretten kurtuluş", yani felahattır. *Kanaati* başarıyı bekleyen rasyonel ekonomik davranış düsturu ise *zühd* (*austerity*)dür. *Zühd*, lügatte "yüz vermeme", tasavvuf terminolojisinde ise "maddî ihtiyaçları asgariye indirerek dünyevî hazlardan yüz çevirme" anlamına gelir. *Zühdün* üstünde ise *fakr* makamı yer alır. Mistik anlamda *gınâ/zenginlik*, Âlemlerin Rabbine atfedildiğinde mutlak ihtiyaçsızlık anlamına gelir. Dervişlere atfedilen *fakr* ise bütün dünyevî ihtiyaçlarını aşarak sadece Allah'a muhtaçlık mertebesine delalet eder (el-Kâşânî 2000).

"Geleneksel dünyada felaha yönelik rasyonel ekonomik davranış tipi" ifadesindeki "rasyonel" kavramıyla kastedilen, "hikmete uygun, makul" (*reasonable*) idi. Modern dünyada ise bu, "aklı"ye (*rational*) dönüşecekti. 1724'te çıkardığı *Fable of the Bees* eserinde Bernard Mandeville, eski ahlak tarafından yerilen lüks ve israf gibi reziletlerin sonuçta artan ticaret ve ulusal servetle kamusal yarar sağlayacağını savunmuştu (McCloskey 2006: 459–60). Bu, Leo Strauss'un da dikkat çektiği gibi (Minowitz 1993) Machiavelli'ye atfedilen "amaçların, araçları mubah kıldığı" anlayışının ekonomiyeye tercümesi olarak görülebilirdi. Oysa modern ekonominin geldiği nokta, bu şekilde eskilerin dediği gibi "kem âlât ile kemâlâtın olamayacağı" nı göstermiştir. Schumacher (1989: 33), evrensel ümrana ulaşınca kadar hayır ve fazilet takibinin ertelenebileceği ve ahlakî-manevî meselelere kafa yormaksızın tek servet hedefiyle yeryüzünde barışın sağlanabileceği umudunun, gerçek, bilim ve akıl dışı olduğunu söyler.

Adam Smith, tabir caizse anakronik olduğundan Mandeville'nin lüks tüketim anlayışına cevaz vermedi (McCloskey 2006: 460). Zira zaman, para biriktirme zamanıydı; lüks harcamaya daha vakit vardı. Geleneksel iktisat kavramı, ihtiyaçları giderecek metalleri kullanmada *ölçülülük* anlamına geliyordu. Bu ölçülülük, modern dünyada anlaşıldığı gibi sadece fiyatlı, mamul emtiada değil, abdest almak için kullanılacak nehir suyunun miktarına ilişkin Peygamberî tavsiyede olduğu gibi, doğal metallerde da geçerliydi. Hâlbuki iktisat, Adam Smith ile satın almada *tutumluluk*, eli-sıklık (*parsimony/frugality*) kavramına dönüştü. Harcamada tutumluluk, parayı tasarruf (*saving*) yoluyla sermaye birikimine, bu da sanayi kapitalizmiyle sonuçlanacak ekonomik büyümeye yol açacaktı (Spiegel 1955: 528).

Ölçülülükten tutumluluğa bu geçişin arkasında “püriten” denen Calvinist Protestan Hıristiyanlar sayesinde *zühd* kavramının uğradığı kritik anlam değişikliği yatıyordu. Geleneksel dünyagörüşüne göre *kanaat* “azla yetinme”, *zühd* ise “az çalışıp az harcama” anlamına geldiği halde püriten riyazet kavramı, “çok çalışıp az harcama” anlamı kazandı. Muallim Nâcî (1308: 489), İngilizce *calling/vocation*'a tekabül eden *siret* kavramını, “İnsanın manen tuttuğu yol, meslek, gidiş: siret-i hasene” olarak tanımlar. Püritenler ile siret, işe (*job*) (Fullerton 1928: 191) ve “ekonomi olarak din” anlayışı “din olarak ekonomi” anlayışına dönüştü. Böylece tutumluluk, erken modern pazar ekonomisine özgü rasyonel davranış kodunu, parayı elinde tutan püriten de “ekonomik insan” tipini temsil etti. Avrupa'da kapitalizm, Max Weber'in “kapitalizmin ruhu” olarak nitelendirdiği bu püriten ahlak sayesinde inkişaf etti.

Geleneksel ahlaka göre tutumluluk ve perhizkârlık, iktisat ve kanaatin yozlaşmış biçimleri olarak yerilmişti. Adam Smith ise Mandeville'nin israf çağrısını aslında ahlakî değil, o zaman ekonomik bakımdan rasyonel olmadığı için reddetmişti. Kınalızâde (2007: 109)'nin *kanaat*'in tanımının arkasından verdiği *hürriyet* tanımında yatan espri, “iktisadî zincirlere esaretten kurtuluş”, yani felahat; ancak sadece *tüketim* değil, aynı zamanda *kazanç* ve *infak* bakımından da. Bu bakımdan esas önemli olan, kanaatin gayesidir. Kanaatin tanımının hemen arkasından Kınalızâde, “ancak bu azla yetinme, rıza ve fâni lezzetleri horlama bakımından olmalı, mal toplama ve biriktirme için değil” der. Nitekim tüccar ve başkalarından bazı rezil insanlar, asgarî geçimle yetinerek çok mal toplayıp biriktirirler, ona göre. Bu itibarla sadece kendine değil, başkalarına karşı da tutumluluk, *kanaat* değil, *cimrilik* anlamına gelir.

Bu cimrilik ise hürriyet değil, daha büyük bir nefse esaret anlamına gelir. Bu, kötü bir huy olarak aklen ve şer'an yerilir ve reddedilir. Buradaki "şer'an" yanında zikredilen "aklen" kaydı, olan ile olmalı veya gerçek ile *doğrunun* birleştiği geleneksel dünyagörüşünü yansıtır. İhtiyaçlarına harcamada nefsine söz geçiren biri, diğer taraftan bu tasarrufu güç için biriktirerek servete dönüştürmek suretiyle adaleti ihlal ederek bedeninin dengesini bozar. McCloskey (2006: 458)'e göre ekonomist olmayanlar, ekonominin "parayı tedavülde tutmaya" ilişkin olduğunu düşünürler. John Hobson gibi hümanistik ekonomistlere göre tasarrufa yönelik tutumluluk, ekonomik tedavülü bozarak depresyona, Hayek, F.A.von (1931)'un deyiimiyle "tasarruf paradoksu"na yol açar.

Püriten tasarrufla sağlanan sermaye birikiminin vücut verdiği kapitalizm, XIX. asırda Sanayi Devrimi ile zirveye çıktı ve böylece Gagnier (2000: 19–60) tarafından mükemmel tasvir edilen "ekonomik insan" tipi doğdu. "Ekonomik insan", hem evrensel, hem de pazar ekonomisinin ürünü belli bir insan tipini belirtir. Viktorya İngiltere'sinin tasavvuruna göre modern insan, ekonomik, yani sınırsız tüketim arzularıyla donatılmış evrensel insandı.

XIX. asır İngiltere'sinde Sanayi Devrimi'ne paralel gerçekleşen estetik bir devrimin ürünü "zevk" kavramıyla insanların başıboş *tutkuları* tanımlanarak *ihtiyaçlar* konumuna yükseltildi ve sanayi kapitalizminin dayandığı tüketici, yani *ekonomik-estetik* insan tipi doğdu. Konjonktür, Mandeville'nin vizyonunun hayata geçmesine müsaaitti. Bu asırda yaygınlaşan rasyonel ekonomik davranış kodu, geleneksel ahlak tarafından israf veya tebzir olarak yerilen zevklerin sınırsız tatminiyle hedonistik bir mutluluk sağlayacak *lüks tüketim* idi.

Sömürge çağı XIX. asırda doğan *tüketim-odaklı* ekonomi anlayışı, *etkinliği* modern dünyanın hâkim rasyonel ekonomik davranış kodu haline getirdi. Tüketimi tüm ekonomik faaliyetin gayesi sayan modern ekonomi, toprak, emek ve sermaye gibi diğer tüm üretim faktörlerini araç olarak alır. Etkinlik, optimal üretim çabası örüntüsüyle tüketimi azamiye çıkarma, diğer bir deyişle maliyeti asgariye indirerek faydayı azamiye çıkarma anlamına gelir (White 1999). XX. yüzyılda Frederick Taylor (1947) gibi işletmeciler, *etkinliği*, işletme disiplininin merkezî kavramı haline getirdi. Görünüşte rasyonelliğin gereği etkinlik kavramının icadıyla, gelenekse *iktisat*, *kanaat* gibi ahlakî kavramların da ekonomide hiçbir yeri/anlamı kalmadı.

Felahın Sonu

Bu sürecin sonunda bütün geleneksel kavramlar değişti. Ekonomik hayatın öznesi olarak *tüketici-ekonomik* insan, medenî insan, ekonomik faaliyetin ortamı olarak pazar, ev/mabet, toplum, şehir, ekonomik faaliyetin *dinamiği* olarak *istek*, ihtiyaç, *değeri* olarak servet, refah, *amacı* olarak tüketim, def-i hâcet, *üretim*, kazanç, *büyüme*, tedbir, *değişim*, geçim, ekonomik davranış *düsturu* olarak *tutumluluk* ve *etkinlik*, *ölçülülük* kavramlarını yerini aldı. Bir tablo olarak gösterirsek:

Geleneksel Dünya	Modern Dünya
Politik-kendini gerçekleştiren insan	Ekonomik-tüketici insan
Ev/Mabet	Pazar
Şehir	Toplum
Refah	Servet
İhtiyaç	İstek
Def'-i hacet	Tüketim
Kazanç	Üretim
Tedbir	Büyüme
Geçim	Değişim
İktisat	Tutumluluk
Kanaat	İsraf
Züht	Riyazet
Fakr	Etkinlik

Makalemizin esas konusunu oluşturan “politik/ekonomik insan” ayrımıyla özetlenen politikadan ekonomiye veya gelenekselden modern ekonomiye geçiş sürecindeki kavramsal değişimi gördük. “Postmodern ekonomi” diyebileceğimiz modernden tekrar geleneksel ekonomiye dönüş arayışı ayrı makalelerin konusunu oluştursa da bu konuda sonuç kabilinden bir fikir vermek yararlı olacaktır. Hıristiyan, İslamî, Budist gibi dikey, yapay ayrımları çapraz kesen geleneksel/modern dünya ve dünyagörüşleri arasındaki temel, yatay ayrım bakımından bu, evrensel bir dönüşümdür. Bu tabloda belirtilen geleneksel kavramların hepsi, insan fitratının ortaklığı uyarınca Yunan, Yahudi, Hıristiyan, İslamî veya Konfüçyan dinlere ortak olduğu gibi sürekli kozmik ve beşerî doğanın aleyhine işleyen modern ekonominin kavramları da aynı şekilde herkese zıttır. Hangi dinden olursa olsun bir gemi hükmündeki aynı dünyada yaşayan insanların hepsi, insanı

ve dünyayı sefilleştiren modern ekonominin tahribatından eşit derecede nasibini almaktadır. Dolayısıyla bugün mesele, modernizme tepkiyle bir başka yanı sıra düşerek yatay/sanal ayrımlarla modern ekonomiye “Hıristiyan, İslamî, Budist ekonomi” gibi ideolojik alternatifler yerine ortak, evrensel bir vizyon uyarınca evrensel bir çözüm yolu aramaktır. Nitekim Budist ekonomi anlayışına atıfla modern ekonomiyi eleştiren Schumacher (1989), Budizm’i yalnızca rasgele bir örnek olarak seçtiğini, büyük Doğulu geleneklerin herhangi birisi kadar Hıristiyanlık, İslam veya İslam’ın öğretilerinin de pekâlâ aynı amaçla kullanılabileceğini belirtir.

Schumacher (1989: 50)’e göre insanın modern ekonominin sağlayacağı ümran, barış ve özgürlük sayesinde seküler bir kurtuluş arayışı, tam bir hüsrarla sonuçlanmıştır. Sadece bazı insan ve ülkelere daha büyük servet getiren ekonomik büyüme, sonuçta insanlığın geneline barış, özgürlük ve refah yerine savaş, tutsaklık ve sefalet getirmiştir. Bu, bütün öncülleri ve kavramları malul modern ekonominin eseridir. Türkçe “kanaat, tükenmez hazinedir” ile “azıcık aşım, kaygısız başım” deyimlerinin belirttiği gibi, *afiyet* denen kaygılardan kurtuluş, ihtiyaçları azaltmaya, nefsin isteklerini kontrole bağlıdır. Zira her yeni istek, insanın kontrol imkânına sahip olmadığı dış güçlere bağımlılığını ve dolayısıyla var oluşsal kaygısını artırır. Hannah Arendt’in keşfettiği kadim Yunan şehri örneğinde olduğu gibi geleneksel dünyada hâkim *medeniyet* idealine giden yol, köle ve kadın emeği sayesinde geçim mücadelesini asgariye indirerek *leisure* denen esas anlamlı, boş vaktini kendini gerçekleştirecek komünal, manevî faaliyetlere adamaktan geçiyordu (Hemingway 1988, Weisskopf 1965: 81). Budizm örneğinde geleneksel ekonomi anlayışına göre etkinlik, optimal tüketim örüntüsüyle insan tatminini azamiye çıkarmaktır. Ancak insanların manen kendilerini gerçekleştirmeleriyle isteklerin azaltılması, kavga ve savaşın nihaî sebeplerini teşkil eden gerilimleri gidererek özlenen barış ve huzuru getirebilir (Schumacher 1989: 33–34, 38–40, 61–62).

Modern ekonomi ise tam aksine optimal üretim çabası örüntüsüyle tüketimi azamiye çıkarma anlamına gelen *etkinlik* kavramını esas aldı. Bu görüşün temelinde beşerî ihtiyacın maddî, fizyolojik ihtiyaç (*need*), daha doğrusu başıboş isteklere (*want*) indirgenmesi yatıyordu. Birçok modern ders kitabında olduğu gibi ekonomi, en basit “sınırsız insan ihtiyaçlarıyla sınırlı kaynakları uzlaştırma yolu” olarak tanımlanır. Hâlbuki İslam’da *havaâic-i asliye* (temel ihtiyaçlar) kavramının belirttiği